

**Azərbaycanda Vətəndaş
Cəmiyyətinin İnkişafına
Yardım Assosiasiyası**

**ŞUŞA
müxtəsər tarix
(1752-2022)**

Bakı - 2022

**Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım
Assosiasiyası (AVCİYA)
1905.az KİTABI**

Seriyanın ideya müəllifi və naşiri
Elxan SÜLEYMANOV
AVCİYA-nın prezidenti

Seriyanın tərtibçisi və elmi redaktoru
Fuad BABAYEV

AVCİYA-nın 1905.az portalının direktoru, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə
doktoru, Əməkdar jurnalist

**AVCİYA-nın layihəsi çərçivəsində hazırlanmış “ŞUŞA: müxtəsər
tarix (1752-2022)” kitabının müəllifi**

Məhərrəm ZÜLFÜQARLI

AVCİYA-nın vitse-prezidenti, tarix üzrə elmlər doktoru, Azərbaycan
Turizm və Menecment Universitetinin professoru

Kitabda Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan
Şuşa şəhərinin 270 illik tarixi öz əksini tapıb. Nəşrdə Şuşanın 1752-ci
ildən başlanan tarixi mərhələlərə bölünməklə təhlil edilir.
Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

Zülfüqarlı Məhərrəm. ŞUŞA: müxtəsər tarix (1752-2022). CBS Polygrafic production,
Bakı 2022, 104 s.

ISBN 978 9952 37 902 0

© AVCİYA 2022
© Zülfüqarlı Məhərrəm 2022

ÖN SÖZ

Dəyərli Oxucu!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən “Şuşa İli” elan edilmiş 2022-ci il başa çatmaq üzrədir.

Bu il ərzində Şuşa ilə bağlı çox işlər görülüb. Əlbəttə, bu işlər davam edəcək. Əminəm ki, Azərbaycan Respublikasında “Heydər Əliyev İli” elan edilmiş 2023-cü ildə Şuşanı daha gözəl, daha abad görəcəyik. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur!” Azərbaycan durduqca Şuşa da göz bəbəyimiz kimi qorunacaq.

Məmnuniyyət hissi ilə bildirirəm ki, cari ilin yanvar ayında Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCİYA) 2022-ci ilə nəzərdə tutulmuş layihələri “Şuşa İli” adı altında keçirməyi və mədəniyyət paytaxtımız Şuşa şəhərinə həsr etməyi qərara aldı.

Qeyd edirəm ki, AVCİYA hələ ötən il xalqımızın tarixində, mədəni irsinin qorunmasında və ictimai-siyasi həyatında fəvqəl əhəmiyyətə malik olan Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsinə həsr edilmiş vacib layihəyə imza atmışdı. Assosiasiyamızın “1905.az KİTABI” seriyasından Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində “İlham Əliyev: Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!” kitabı işıq üzü görmüşdü.

Həmin kitabın bölümlərindən biri Şuşamızın zəngin tarixinə həsr edilmişdi.

Bu gün biz AVCİYA-nın vitse-prezidenti, tarix üzrə elmlər doktoru, Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin professoru Məhərrəm Zülfüqarlının ötən il dərc edilmiş nəşrimizin müvafiq bölümü əsasında hazırlanmış ŞUŞA: MÜXTƏSƏR TARİX (1752-2022) kitabını təqdim edirik.

“Şuşa (müxtəsər tarix)” kitabında Şuşanın tarixi müxtəlif dövrlərə bölünərək təhlil edilir, Qarabağ xanlığının Çar Rusi-

yasına birləşməsinə rəsmiləşdirmiş Kürəkçay müqaviləsinin mətni təqdim edilir və bu müqavilədən sonrakı Şuşa haqqında məlumatlar verilir. Kitabda həmçinin Azərbaycanın istiqlal uğrunda mübarizə, erməni işğalı (1988-1993) və İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Şuşanın işğaldan azad edilməsi haqqında qısa məlumatlar yer alır.

Əminəm ki, bu kitab Şuşanın 270 illik şərəfli tarixi ilə maraqlanan hər bir oxucu üçün maraqlı olacaq.

**Elxan Süleymanov,
Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin
İnkişafına Yardım Assosiasiyasının prezidenti**

Giriş

Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şuşa şəhərinin tarixinin tədqiqi daim aktuallığı ilə diqqəti cəlb edib. Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə Müzəffər Azərbaycan Ordusunun 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı möhtəşəm qələbələrdən sonra Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artması ilə yanaşı, işğaldan azad olunan ərazilərə, o cümlədən Şuşaya beynəlxalq ictimaiyyətin marağı daha da artıb. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2020-ci il tarixli Qərarı ilə Şuşa şəhərinin Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSOY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının Türkiyənin Bursa şəhərində keçirilən iclasında Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" seçilməsi bunun əyani sübutudur. Bütün bunlar Şuşanın tarixinin tədqiqini daha da aktuallaşdırıb.

Şuşanın tarixinin yenidən tədqiqi üçün ilk növbədə problemlərin obyektiv şəkildə təhlil edilməsinə ehtiyac var. Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Adıgözəl bəy öz əsərlərində [5; 6; 7] Şuşa və Qarabağın digər əraziləri haqqında dəyərli məlumatlar veriblər. Müasir dövr tədqiqatçılarından Y.Mahmudov, K.Şükürov, Ç.Qaçar, E.Avalov, T.Mustafazadə, C.M.Mustafayev, D.Musayev, M.Y.Hüseynov, İ.A.Hüseynov, N.Məmmədov və başqalarının əsərlərində [9; 11; 14; 15; 18; 24; 25; 36; 39] Şuşanın tarixi, mədəniyyəti ətraflı öyrənilib. M.Z.Nağısoylu, R.Ş. Kərimov, M.Q. Rəhimovun birgə müəllifliyi ilə nəşr olunmuş kitabda Şuşa haqqında 1875-1920-ci illərdə Azərbaycan mətbuatında nəşr olunmuş yazılar təhlil edilib. [26] Tədqiqatçı N.Süleymanova öz elmi məqaləsində Gövhərağanın XIX əsr əlyazmaları barədə ilk dəfə olaraq qiymətli məlumatlar verib. [57] Ə.Cəfərzadə, H.Əliyeva, B.Məmmədov və başqa tədqiqatçılar Xurşidbanu Nətəvanın yaradıcılığını araşdırıblar. [7; 8; 17] F.Şuşinski, B.Vəliyeva və başqaları Azərbaycanın musiqi mərkəzi olan Şu-

şanın tanınmış sənətkarlarının həyat və fəaliyyətlərini tədqiq ediblər. [29; 30]

Son illər Şuşa ilə bağlı çoxlu sayda kitab və məqalələrin yazılması, çox zəngin tarixşünaslığın formalaşması problemin tarixşünaslıq baxımdan ayrıca tədqiqini də aktuallaşdırıb.

Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində həyata keçirilən dinc quruculuq işləri, bu ərazilərin dostluq və əməkdaşlıq üçün açıq olması müxtəlif dövlətlərin, xüsusilə də qonşu dövlətlərin marağını daha da artırmışdır. Qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ilə yanaşı İran İslam Respublikasının da bu ərazilərdə əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirməsi, fikrimizcə müsbət qiymətləndirilməlidir. İran tərəfinin Azərbaycanın Şuşa şəhəri ilə İranın şəhərlərindən biri arasında qardaşlıq münasibətlərinin qurulmasını təklif etməsi əməkdaşlıq üçün geniş imkanların olduğunu bir daha sübut edir. [56] Bütün bunlar digər sahələrlə yanaşı Şuşa şəhərinin tarixinin obyektiv şəkildə yenidən tədqiqi, bu sahədə Azərbaycan tarixçilərinin digər ölkələrin alimləri ilə əməkdaşlığını, müştərək əsərlərin yazılmasını da zəruri edir. Fikrimizcə bu əməkdaşlıq Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq aləmdə təbliğinə və milli dövlətçiliyin daha da güclənməsinə yaxından kömək edəcək.

Şuşa 1752-1805-ci illərdə

Şuşa şəhərinin qurucusu Pənahəli xan Cavanşir Qarabağın Sarıcalı kəndində anadan olub. O, XVIII əsrin 30-cu illərində bacarıqlı sərkərdə kimi Nadir şah Əfşarın qoşununda xidmət edib, 1737-ci ildə isə öz yaxın adamları ilə birgə vətəni Qarabağa qayıdaraq müstəqil siyasət yeritməyə başlayıb. O, bu məqsədinə yalnız Nadir şahın ölümündən sonra nail ola bildi. Nadir şahdan sonra mərkəzi hakimiyyət aradan qalxdı və Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq yarandı. Bunlardan 12-si Şimali Azərbaycanda (Quba, Dərbənd, Bakı, Salyan, Cavad, Lənkəran, Şamaxı, Şəki, Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan), 8-i isə Cənubi Azərbaycanda (Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Xoy, Qaradağ, Marağa, Maku, Sərab) mövcud olub. [33, s.29] Hər bir xanlıq ayrıca ərazisi, bayrağı və dövlətə məxsus digər atributları olan kiçik Azərbaycan dövləti kimi təmsil olunurdu və bunlardan biri də paytaxtı Şuşa şəhəri olan Qarabağ xanlığı idi.

Tarixçi Mirzə Camalın verdiyi məlumatla görə, Nadir şahdan sonra taxta çıxan Adil şah 1748-ci ildə Pənahəli Cavanşirə xan titulu verərək, onu Qarabağa hakim təyin etsə də, Pənahəli Cavanşir bu titulu öz gücü ilə çoxdan qazanmışdı.

Bacarıqlı sərkərdə və dövlət xadimi olan Pənahəli xan Qarabağda müdafiə qurğuları kimi tanınan qalalar və şəhərlər saldırıb ki, bu da onun nüfuzunun və qüdrətinin daha da artmasına səbəb olub. Xan əvvəlcə 1748-ci ildə Qarabağın Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirərək oranı xanlığın inzibati mərkəzi edib. Qalanın hansı memar tərəfindən inşa edilməsi məlum deyil.

Lakin sonradan, 1751-1752-ci illərdə daha əlverişli ərazidə, Ağdamdan 10 kilometr aralıda yerləşən Şahbulaq adlı yerdə yeni qala inşa etdirərək xanlığın mərkəzini ora köçürüb. Qalanın adı ehtimal ki, bu ərazidə yerləşən saf və gur sulu bulağın adından götürülüb. [40] Tarixi abidə Tərnöüt adlı ərazidə inşa olunduğundan tikilini bəzən Tərnöüt qalası da adlandırırdılar.

Hazırda Şahbulaq qəsri kompleksindən indiyə bulaq yanındakı təpə üzərində ucalan qala və məscid binası qalıb. Ermənilər

Şahbulaq (Tərnöüt)qalası, XVIII əsr

1993-cü ildə Ağdamı işğal etdikdən sonra bir sıra abidələrimiz kimi Şahbulaq qalasını da erməniləşdirməyə çalışıb, yaxınlıqdakı məscidi isə kilsə kimi təqdim ediblər. [52]

Şahbulaq qalasının içərisində yaşayış binaları, hamam, məscid və bazar tikilib. Qala hündür divarlarla əhatə olunub. Xanın iqamətgahı səkkiz qülləli qəsrdə yerləşirdi. Qala düzbucaqlı olub, yonulmamış daşlardan tikilib. [20, s.96]

Lakin bu qalalardan heç biri fasiləsiz davam edən ara müharibələri şəraitində xanlığın təhlükəsizliyini təmin etmək iqtidarında deyildi. Pənahəli xan daha etibarlı, düşmənin hücumu üçün əlçatmaz olan yeni bir qala tikdirməyi qərara alaraq deyir: “Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmənin belə mühasirə edə bilməsin”. [21, s.112; 24, s.6]

Dəniz səviyyəsindən 1 300-1 600 metr hündürlükdə yerləşən və üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunan dağ yaylası bu tələblərə tam cavab verirdi. Seçilmiş ərazinin çox əlverişli hərbi–strateji mövqeyə malik olduğunu başa düşən Pənahəli xan 1752-ci ildə yeni qalanın tikintisinə başlamaq haqqında

əmr verir. 1756-cı ildə zəruri işlər başa çatdırıldıqdan sonra Qarabağ xanlığının paytaxtı buraya köçürülür.

Qala divarının uzunluğu 2,5 kilometrdir, onların da üzərində 17 bürc vardır. Qalanın ətrafında əhəmiyyətli yerlərdə müdafiə qəsrləri tikilib. Qalanın inşasında çay daşı, yumurta, əhəng məhlulundan istifadə olunub. Möhkəm qala olan Şuşa şəhəri Qarabağ xanının adı ilə əvvəl Pənahabad adlandırılıb. Xanlığın pul vahidi xanın adı ilə "pənahabadi" adlanan gümüş sikkələr idi. Bir qədər sonra isə şəhər Şuşa adlandırılır. Bu ad diyarın saf, qeyri-adi dərəcədə şəffaf dağ havasının rəmzi olan "şüşə" sözündən götürülüb. Şuşa təmiz havası və bulaqları ilə zəngindir. Burada tarixən İsa bulağı, Saxsı bulaq, Şor bulaq, Sə-kili bulağı, Şəmilin bulağı və s. bulaqlar mövcuddur.

Şuşa qalası Azərbaycan memarlığının ən gözəl incilərindən biridir. Qala dairəvi mühafizə bürclərinə malikdir. Qala yaxınlığında onu xarici aləmlə əlaqələndirən yüksək memarlıq keyfiyyətləri olan körpü də inşa edilib ki, Qala körpüsü kimi tanınır. Qalanın üç qapısı var: Gəncə, İrəvan, Ağoğlan qapıları.

Gəncə qapısı - Şuşa qalasının bu qapıdan çıxan yolu onu Gəncə şəhəri və Qarabağ xanlığının Çiləbörd mahalı ilə birləşdirirdi. Ona görə də bu qapı Gəncə qapısı və ya Çiləbörd qapısı adlanırdı. Şuşa qalasının digər qapıları ilə müqayisədə Gəncə qapısı dövrümüzə daha yaxşı vəziyyətdə çatmışdır.

İrəvan qapısı və ya Xəlfəli qapısı qalanın qərb tərəfində yerləşir. Bu qapıdan çıxan yol Şuşa şəhərini Xəlfəli kəndi və İrəvan şəhəri ilə birləşdirirdi.

Ağoğlan qapısı, Muxtar qapısı və ya Şuşakənd qapısı Şuşa qalasının şərq tərəfində yerləşir və şəhərin aşağı hissəsinə girişi təmin edir. Bu qapıdan çıxan yol Şuşa şəhərini Şuşakənd və Muxtar kəndləri ilə birləşdirərək Ağaoğlan qəsrinə kimi uzanırdı.

Şimal qapısı olan Gəncə qapısının yaxınlığında abidələr kompleksindən ibarət içqala inşa edilib. Təəssüf ki, həmin abidələr erməni işğalı nəticəsində məhv edilib.

Şuşa qalası əlçatmaz olsa da, qəfil hücumların qarşısının

alınması üçün 1758-1760-cı illərdə Pənahəli xanın oğlu Mehrəli bəy Şuşadan 25 kilometr aralıda, Qarqar çayının kənarında Əsgəran qalasını inşa etdirib. Əsgəran qalası hər iki tərəfdən çayla əhatə olunub və Şuşaya gedən yolu mühafizə edirdi. Çay daşından tikilmiş qala, dairəvi qüllələr və 2 metr enində, 9 metr hündürlükdə möhkəm divarlarla əhatə olunurdu. Qalanın sağ sahil hissəsində 2500 metr uzunluğunda ikiqat divar da var idi. [39, s.75-76]

Qarabağ xanlığına digər xanlıqlar, o cümlədən mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Urmiya xanlığı da müxtəlif dövrlərdə hücumə keçiblər. Hətta Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar müəyyən müddətdə Qarabağ xanını məğlub edərək Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil ağanı girov kimi Urmiyaya da aparmışdı.

Mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan digər sərkərdə Kərim xan Zənd Urmiyanı aldıqdan sonra orada dustaq olan İbrahimxəlil ağanı hakimiyyət fərmanı ilə Qarabağa yola salır. O, Pənahəli xanı özü ilə Quma “Şiraz qonaqlığına” apararaq, bəhanələrlə onu geri qayıtmağa qoymur, xanlığın idarəsini Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xana həvalə edir. Qarabağın idarə edilməsini isə Pənahəli xan kiçik oğlu Mehrəli ağaya tapşırılmışdı. Bundan sonra Mehrəli ilə İbrahimxəlil qardaşları arasında çəkişmə başlayır, 1763-cü ildə İbrahimxəlil qalib gələrək Qarabağın xanı olur. [16, s.218]

Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması üç mərhələdən keçib.

- Birinci mərhələ Pənahəli xanın hakimiyyət dövrünə (1748-1762) aiddir. Bu dövrdə xan Şahbulaq və ətraf kəndlərinin əhalisini yeni paytaxta - Şuşaya köçürüb, tikililər kortəbii, plansız aparılıb. Bu mərhələdə şəhərin ən qədim məhəlləsi olan “Təbrizli” məhəlləsi salınıb. Məhəllə Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra “Aşağı məhəllə” adlandırılıb. Şuşanın bu ilk məhəlləsində “Çuxur”, “Qurdlar”, “Culfalar”, “Seyidlər”, “Qu-yular”, “Hacı Yusifli”, “Merdinli”, “Qazançalı” və “Çöl qala” adlandırılan 9 məhəllə var idi.

- İkinci mərhələ İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövrünə (1763-1806-cı illər) aiddir. Bu dövrdə şəhərin şərq hissəsinin

yuxarı tərəfində - yuxarı məhəllə aşağı məhəlləyə nisbətən planlı şəkildə salınır, şəhər genişləndirilir. Yuxarı məhəllədə əhalinin sayı sürətlə artır və 8 məhəllədən ("Xanlıq", "Saatlı", "Köçərli", "Mamayı", "Xoca Mərcanlı", "Dəmirçi", "Hamamqabağı", "Təzə") ibarət "Yuxarı məhəllə" adlandırılan ikinci hissənin formalaşması başa çatır.

• Üçüncü mərhələ 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsində nəzərdə tutulan rus qarnizonunun Şuşaya gəlişindən sonrakı dövrə aiddir. Bu dövrdə şəhərin qərbindəki yuxarı hissədə inşa işləri aparılır. 12 məhəllədən ibarət olan bu hissədə daha çox əhali yaşayırdı. Burada yerləşən məhəllələrə misal olaraq "Çiləbörd", "Dərə", "Bağlar" və digərlərini göstərmək olar. [49]

Şuşa şəhəri XVIII əsrin 50-ci illərindən başlayaraq hərbi, siyasi, iqtisadi, mədəni cəhətdən Azərbaycanın tarixində mü-

Şuşa qalasının Gəncə qapısı. Foto XX əsrin birinci yarısına aiddir

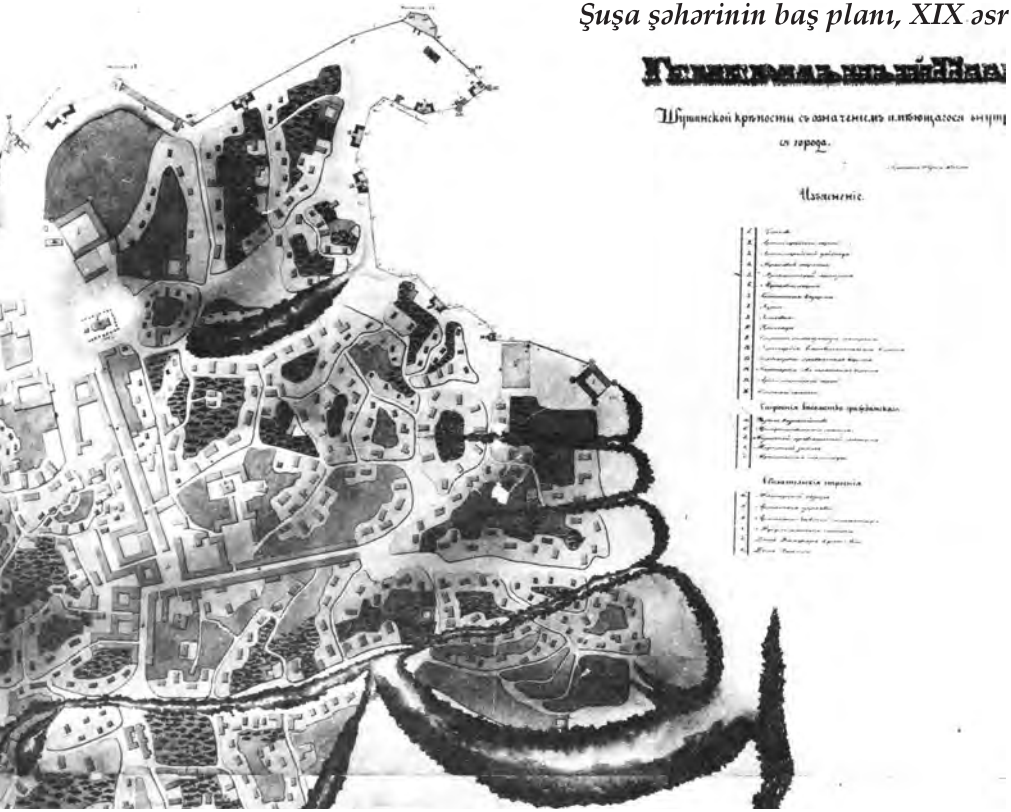
hüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Şuşa şəhərinin bütün məkan adları azərbaycanlıların adı ilə bağlıdır və əhalisi yarandığı dövrdən etibarən ancaq azərbaycanlılardan ibarət olub.

Şuşada 17 məhəllə var idi: Urudlar, Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur, Hacı Yusifli, Dördlər Qurdu, Dörd Çinar, Çöl Qala, Köçərli, Mamayı, Merdinli, Saatlı, Dəmirçilər, Hamamqabağı, Təzə məhəllə, Xocamircanlı.

Şuşa qalası 1756-1823-cü illərdə Qarabağ xanlığının paytaxtı olub.

Şuşanın qala divarlarına və qüllələrə bitişik ilk fundamental binalardan biri Pənahəli xanın sarayı idi. Sonradan Çuxur adını alan ərazidəki bir qayanın üstündə sarayın inşası başlayıb. Sarayın tağlı, ön qapı ilə bəzədilmiş fasadı Topxana meşə-

Şuşa şəhərinin baş planı, XIX əsr

sinə baxırdı. Bunun sağında köməkçi tikililər də var idi. Daha sonra Pənahəli xan oğlanları üçün sarayından uzaq olmayan yerdə və eyni tərzdə, eyni materiallardan saraylar tikdirib.

İbrahimxəlil xanın böyük oğlu Məhəmməd Həsən Ağanın sarayı qala divarları boyunca uçuruma doğru uzanır, xüsusi gözəlliyi və hərtərəfli bəzəkləri ilə seçilirdi.

Azərbaycanda feodal pərakəndəliyini aradan qaldırmaq və mərkəzi hakimiyyəti bərpa etmək məqsədilə Qacarlar Səfəvilər dövründə mövcud olmuş mərkəzləşmiş dövlətin əksər hissəsini özlərinə tabe etdikdən sonra Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağ ərazisinə hücumlar təşkil etdilər.

Qacarların bu hücumlarda əsas məqsədi hansısa yad, xarici torpaqları işğal etmək yox, əvvəllər mərkəzləşmiş dövlətin

hakimiyyəti altında olmuş, lakin sonradan xanlıqlara parçalanmış əraziləri yenidən mərkəzləşmiş hakimiyyətə tabe etməkdən ibarət idi. [33, s.28-29]

Qacarlarla Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan arasında qohumluq əlaqələrinin olması, yəni onun həyat yoldaşı Tutubəyimin Gəncə hökmdarı II Şahverdi xan Ziyad oğlu Qacarin qızı, Cavad xanın bacısı olması, Qarabağda Qacarlara aid türbənin mövcudluğu və s. Qarabağ xanlığının onlara yad olmadığını bir daha sübut edir. [39, s.213]

1757-ci ildə Məhəmməd Həsən xan Qacarin qoşunları Qarabağa hücum etdi. O, Şuşanın 30 verstliyində "Xatın arxı" yanında baş verən döyüşdə məğlub oldu. Pənahəli xan iki ağır top qənimət götürdü. [16, s.217] Məhəmməd Həsən xan Qacarin qoşunlarının meşədə qoyub getdikləri bu iki ağır topun adından həmin meşə sonradan Topxana meşəsi adlanmağa başlandı.

1791-ci ildə Ağa Məhəmməd Qacar (1780-1797) Şimali Azərbaycan xanlarına məktublar göndərərək onun hakimiyyətini qəbul etməyi tələb etdi.

1795-ci ilin yayında Qacar 85 minlik qoşunla Qarabağa hücum etdi və Şuşanı mühasirəyə aldı. Qarabağ xanlığı Qacara qarşı II İrakli, Talış və İrəvan xanları ilə ittifaqa girdi. İttifaqın yaradılmasında xanın vəziri, şair Vaqifin böyük rolu olub.

Şuşanın müdafiəsi 33 gün davam edib. Bu zaman Qacarlar nəslindən olan Gəncə xanı Cavad xan Ağa Məhəmməd xanın düşərgəsinə gəlir və onun himayəsini qəbul edir. Cavad xan Ağa Məhəmməd xana Şuşanın mühasirəsindən əl çəkməyi və Tiflisə hücum etməyi təklif edir. Ağa Məhəmməd xan 20 minlik qoşunla Ağdamdan Gəncəyə doğru hərəkət edərək 1795-ci il sentyabrın 12-də şiddətli vuruşmadan sonra Tiflisə daxil olur.

Qacar ordusu 1795-ci ilin payızında Azərbaycana qayıdır və Muğan düzündə düşərgə salır.

Ağa Məhəmməd xan Muğanda qışı keçirdikdən sonra yazda yenidən Şuşaya hücum etməyi planlaşdırırdı. Lakin rus qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi və İranda baş verən üsyan onu

geri çəkilməyə məcbur etdi. 1796-cı ilin yazında Ağa Məhəmməd xan İrana qayıtdı və özünü İran şahı elan etdi. [16, s.248]

1796-cı ilin aprelində Zubovun komandanlığı ilə 30 min rus qoşunu Dərbəndə yaxınlaşdı. II Yekaterinanın ölümündən sonra, 1796-cı il noyabrın 6-da hakimiyyətə keçən I Pavel Qafqazda olan rus qoşunlarını geri çağırırdı.

1797-ci ilin yazında Qacarın qoşunları yenidən Qarabağa hücum etdi. İbrahimxəlil xan yaxın adamları ilə birlikdə Car və Tala tərəfə - yaxın qohumu, bu ərazilərin hakimi Nusəl xanın oğlu Ümmə (Ömər) xanın yanına getdi. Ümmə (Ömər) xanın bacısı Bikə ağa İbrahimxəlil xanın həyat yoldaşı idi.

Şuşanın müdafiəsi özbaşına buraxıldığından Qacarın qoşunları şəhəri ələ keçirdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci il iyulun 4-də öz yatağında xidmətçiləri Səfərəli və Abbas tərəfindən sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra qoşunlar geri çəkildi.

Ağa Məhəmməd şahın 1797-ci ildə Gürcüstana ikinci yürüş gözlənilirdi. Lakin onun Şuşada öldürülməsi bu səfəri saxladı. [1, s.400-401]

Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra İbrahimxəlil xanın Şuşada olmamasından istifadə edən qardaşı Mehrəli bəyin oğlu Məhəmməd bəyin hakimiyyətə yiyələnməsi və hakimiyyəti əmisinə vermək istəməməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Vaqifin Şuşada baş verənlərlə bağlı İbrahimxəlil xana məktub göndərərək onu Qarabağa dəvət etməsi Məhəmməd bəyi bərk qəzəbləndirdi. Bundan sonra o, görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifi oğlu Əli bəylə birlikdə edam etdirdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın yerinə Tehranda qardaşı oğlu Fətəli şah hakimiyyətə gəldi. İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Qacarın nəşini böyük şərəfətlə öz elçiləri ilə birlikdə Fətəli şahə göndərərək barışıq xahiş etdi. Fətəli şah bunun müqabilində xanın oğlu Əbülfət ağanı girov kimi onun sarayına göndərməyi, qızı Ağabəyimi isə şahın hərəmxanasına verməyi tələb etdi. İbrahimxəlil xan bu tələbləri yerinə yetirdi.

İbrahimxəlil xanın 6 övladı - 4 oğlu, 2 qızı olub: Məhəm-

mədhəsən ağa (1755-1806), Cavad ağa (1757-1779), Əbülfət xan Tuti (1766-1839), Ağabəyim Ağa (1782-1831), Xanlar ağa (1785-1832), Gövhərağa (1796-1844).

Xanın övladları haqqında digər elmi əsərlərdə məlumatlar olduğundan, nisbətən az məlumat olan iki qızı barədə ətraflı məlumat verməyi lazım bilirik. Bunlar Fətəli şahın həyat yoldaşı Ağabəyim xanım və Gövhərağa xanımdır. Hər iki xanımın adında “ağa” sözünün olması onların seyid nəslindən olduğunu göstərir.

Ağabəyim xanım 1782-ci ildə Şuşada anadan olub. Anası Tutubəyim Gəncə hökmdarı II Şahverdi xan Ziyad oğlu Qacarın qızı, qəhrəman Gəncə xanı Cavad xanın bacısı idi. Ana dili ilə yanaşı, fars, ərəb və fransız dillərində sərbəst danışdı.

1798-ci ilin martında Ağabəyim xanım qardaşı Əbülfət ağa ilə birlikdə 200 süvari və çoxlu sayda qulluqçuları ilə birlikdə Tehrana göndərildi. Qarabağ tarixçisi Mirzə Camal Cavanşir bu barədə belə yazırdı: “Fətəli Şah hədiyyələrlə elçiləri yola saldı. İbrahimxəlil xana bir bahalı xələt, bir qılınc göndərdi və Qarabağ vilayətinin bir hissəsini bütün gəlirləri ilə birlikdə onun ixtiyarına verdi”.

Ağabəyim xanım Fətəli şahın ən sevimli həyat yoldaşı olub. O, “Ağabacı” təxəllüsü ilə gözəl şeirlər müəllifi kimi məhşur idi. Aşağıdakı misraları onun yazdığı bildirilir:

Mən aşiqəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Şah onun üçün çox dəbdəbəli bir saray inşa etdirdi. O, şahdan xahiş etdi ki, sarayın həyətidə Şuşa bağlarına oxşar bir bağ saldırsın ki, bununla az da olsa Şuşa nisgilini azalda bilsin. Bağ salınır, Qarabağdan gətirilmiş bütün güllər, çiçəklər bu bağda bitsə də, təkçə şuşalılar üçün əziz olan Xarıbülbül burada bitmir. Bundan kədərlənən Ağabəyim xanım aşağıdakı misraları yazır:

“Vətən bağı” al-əlvandır,
Yox içində Xarıbülbül,
Nədən hər yerin əlvandır,
Köksün altı sarı, bülbül?!

Bu şeir tezliklə Qarabağda çox böyük uğur qazanır və bütün Azərbaycana yayılır. Şeirin sözlərinə bəstələnmiş mahnı xalq arasında bu gün də çox populyardır. [39 s.75-76]

Məşhur Xarıbülbül gülü Azərbaycanın nadir endemik bitki növüdür. Əsasən, Qarabağ ərazisində rast gəlinir. Xüsusi gözəlliyi ilə seçilir. Şuşanın rəmzlərindən biridir.

Ağabəyim xanım ölkənin həyatında mühüm rol oynamış qadınlardan idi. O, Avropanın və Yaxın Şərqi görkəmli şəxsiyyətləri ilə yazışaraq onlar arasında özünə dostlar tapmışdı. O, həm də təəssübkeş, qəhrəman bir qadın kimi də tanınırdı. Bəzi məlumatlara görə, hətta atası İbrahimxəlil xanın qatili mayor Lisaneviçdən nəslinin intiqamını alaraq onun qətlini təşkil edib.

İbrahimxəlil xanın digər qızı Gövhərağa şairə, xeyriyyəçi kimi tanınıb. O, dövrünün tanınmış ziyalılarından və xeyriyyəçilərindən olub. Öz vəsaiti hesabına 1865-ci ildə Şuşada məşhur “Gövhərağa məscidi” tikdirib, Meydan məhəlləsində İbrahimxəlil xan tərəfindən 1769-cu ildə inşa olunan məscidi təmir etdirib. [39, s.216]

Gövhərağaya aid müxtəlif arxivlərdə, o cümlədən AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qiymətli sənədlər mühafizə olunur. Həmin İnstitutun əməkdaşı, ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nailə Süleymanova “Gövhər Ağa – Azərbaycanın XIX əsr əlyazmalarında” adlı elmi məqaləsində bu əlyazmalar haqqında dəyərli məlumatlar verib. [58]

Gövhərağanın doğum tarixi haqqında mənbələrdə dəqiq məlumat verilməsə də, o dövrdə baş vermiş hadisələrə görə onun doğumu təqribən 1790-cı illərə təsadüf edir. Anası gürcüstanlı knyaz Yevgeniy Abaşıdzenin qızı Cəvahir xanım olmuşdur.

Gövhərağanın Allah yolunda vəqf etdiyi müklərinə dair geniş məlumat onun Qafqaz Şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadə tərəfindən hicri 1265-ci (m.1848) ildə Şuşa qalasında tərtib edilmiş vəqfnaməsində yazılmışdır. Hazırda AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda bu vəqfnamənin bir surəti mühafizə edilir.

Gövhərağanın vəqfnaməsinin son 24-cü vərəqi

“... Şuşa qalasında olan iki gövhəriyyə mədrəsəsi və iki məscidin vəqfləri aşağıdakılardır...” cümləsi ilə başlayan vəqfnamədə ilk olaraq Gövhərağanın vəqf olunan müklərinin siyahısı yazılmışdır. Sənəddə Gövhərağanın müklərindən Şuşadakı on bir dükən və karvansarayın, Qarabağın Cavanşir mahalında olan Maqsudlu və Qaradağlı kəndlərinin, Kəbirli mahalındakı Evoğlu kəndinin, Daruğludakı mülk və əkin yerlərinin, Şelli kəndindəki bağının Allah yolunda ömürlük Şuşa qalasında olan iki məscid və iki mədrəsəyə vəqf edilməsindən bəhs edilir.

Bu vəqfnamənin mətni Şuşada Yuxarı Gövhərağa məscidinin sol və sağ qapısının üstünə fars dilində nəstəliq xətti ilə

həkk edilmişdir. Kitabələrin mətni vəqfnamənin yazılmasından 18 il sonra, hicri 1282-ci (m.1866) ildə məscidin əsaslı təmiri zamanı qapılarına həkk edilmişdir. [58, s.144-145]

Gövhərağa Qarabağda məscidlərin təmiri və digər inşaat işlərinə, Şuşada məscidin həyətində müalicəxana açılmasına, kasıb əhəlinin dəfn olunmasına və tələbələrin təhsili ilə əlaqədar vəsait ayırmışdır. O, Şuşada Böyük Meydan adlanan yerdə yerləşən Cümə məscidini əsaslı təmir etdirmişdir. Bu məscidi 1768-ci ildə İbrahimxəlil xan atası Pənahəli xanın təqribən 1750-ci ildə qamışdan tikdirdiyi məscidin yerində inşa etdirmişdir. İllər sonra – 1866-cı ildə isə bu məscidin əsaslı təmiri və iki minarənin inşası üçün Gövhərağa vəqf gəlirindən vəsait ayırmışdır. Həmçinin o, Ağdama gedən "Ağa körpüsü" adlanan körpünü tikdirmiş və Gəncə İmamzadə məscidini təmir etdirmişdir.

Gövhərağanın Şuşa qalasında hicri 1281-ci (m.1864) ildə şikəstə xətti ilə fars dilində yazılmış vəsiyyətnaməsində Nəcəf və Kərbəla şəhərində təmir işləri aparmaq üçün vəqf mülkündən 20 min əşrəfi ayrıldığı və bu işdə qəyyum olaraq qardaşı Əbülfət xanın oğlu Məhəmmədəli xanı təyin etdiyi qeyd olunmuşdur. Gövhər ağanın iyirmi min gümüş pul vəsaitini isə özünün dəfn mərasimi ilə əlaqədar ayırdığı haqqında vəsiyyətnamədə məlumat vardır. [58, s.147]

Qeyd etmək lazımdır ki, Gövhərağanın qardaşı Əbülfət xan şahzadə Abbas Mirzənin qoşunlarının tərkibində I və II Rus-İran müharibələrində işğalçı rus qoşunlarına qarşı mərdliklə vuruşmuşdur.

Gövhərağa 1867-ci ildə Şuşa şəhərində vəfat edib, Cümə məscidinin həyətində dəfn edilsə də, onun vəsiyyətinə uyğun olaraq bir müddət sonra nəşi Kərbalaya aparılaraq orada yenedən ayrıca məqbərədə dəfn edilib. Qəbri Kərbəla şəhərində İmam Hüseyinin türbəsinin ayaq tərəfində, Şuşa şəriət məhkəməsinin qazısı olmuş Seyyid Kazım Rüştinin qəbri ilə yanaşıdır. Gövhərağanın məqbərəsində uzun illər Kərbəlada təhsil alan tələbələrin müəyyən məvacib qarşılığında gecə-gündüz

Quran oxuması təşkil olunmuşdur. [58, s.148-149]

Qarabağ xanlarının nəslindən digər nümayəndə – görkəmli şairə, rəssam və xeyriyyəçi xanım Xurşidbanu Natəvandır (1832-1897). Şuşanın mədəni həyatında, şəhərin abadlaşmasında onun böyük rolu olub. 1872-ci ildə onun təşəbbüsü və vəsaiti hesabına yaranan “Məclisi-üns” ədəbi məclisində 30-a yaxın şair toplaşmışdı. O, 1871-ci ildə Şuşaya 100 min rubl vəsaitlə 7 kilometr uzaqdan, qayaların döşü ilə içməli su çəkdirib. [31, s.11-12; 4, s.225] Bu kəmə “Xan qızı bulağı” adı ilə məşhur olub.

O, Pənahəli xan və İbrahimxəlil xandan sonra Qarabağ xanı olmuş İbrahimxəlil xanın ikinci oğlu Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı idi. Xurşidbanu ailənin yeganə övladı, həm də Qarabağ xanlığının sonuncu vərəsəsi olduğu üçün, onu sarayda “Dürrü yekta” (Tək inci), el arasında isə “Xan qızı” çağırırlar. Natəvan iki böyük nəslin – Cavanşirlərin və Ziyadoğlu Qacarların davamçısı idi.

Məhsəti Gəncəvi, Heyran xanım Dünbülü, Aşıq Pəri ilə bərabər Xurşidbanu Natəvan da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus xidmətləri olan qadın şairlərimizdəndir. Cəmaat arasında Xan qızı adı ilə tanınan Natəvan xeyirxahlığı, xeyriyyəçiliyi, əliaçıqlığı, yoxsullara kömək etməsi, incə, lirik şeirləri, yaşadığı Şuşa şəhərinin abadlığına, ədəbi-mədəni həyatının canlanmasına böyük zəhmət və vəsait sərf etməsi ilə xalqın böyük məhəbbətini qazanıb. Onun çoxtərəfli istedadı, şairliklə bərabər gözəl rəsmlər çəkməsi, musiqini, muğamı bilməsi dövrünün görkəmli şəxsiyyətləri tərəfindən yüksək dəyərləndirilib. Şairənin yaradıcılığı həmişə diqqət mərkəzində olub, əsərləri 1928, 1938, 1956, 1981, 1984, 2004 və 2012-ci illərdə çap edilib, ədəbi irsinin tədqiqinə dair kitablar işıq üzü görüb.

O, şair olmaqla yanaşı, həm də gözəl rəssam idi. Onun bədii tikmələrinin bir qismi “Gül dəftəri” (1886) adlı albomda toplanıb.

Xurşidbanu Natəvana məxsus ikimərtəbəli ev Şuşa şəhərində yerləşən XVIII əsrə aid tarixi memarlıq abidəsidir. 1930-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan vokal sənətinin banisi Bülbü-

Xan qızı Xurşidbanu Natəvan oğlu Mehdiqulu və qızı Xanbika ilə

lün təşəbbüsü ilə Azərbaycanda yaradılan ilk uşaq musiqi məktəbi olan Şuşa Musiqi Məktəbi bu binada fəaliyyətə başlayıb. 1984-cü ildən məktəb Şuşa şəhər Niyazi adına Uşaq İncəsənət Məktəbi adlandırılıb. 1987-ci ildə binada əsaslı təmir və bərpa işləri aparıldıqdan sonra Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin Xurşidbanu Natəvan adına Qarabağ filialı burada fəaliyyətə başlayıb.

Şairənin Bakı şəhərinin mərkəzində abidəsi qoyulub, adına küçələr verilib. Tədqiqatçılar onun yaradıcılığına bir sıra əsərlər həsr ediblər. [7; 8; 17; 27 və s.]

“Xurşidbanu Natəvanın anadan olmasının 180 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı” (3 aprel 2012-ci il) ilə şairənin yubileyi təntənəli şəkildə qeyd edilib. Bu münasibətlə 2014-cü ildə poçt markası buraxılıb.

Şuşa şəhəri yalnız Qarabağın deyil, həm də bütün Cənu-

Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın saray kompleksinə aid evlərdən biri

bi Qafqazın əsas xalçaçılıq mərkəzlərindən biri idi. Yerli əhali xalçaları “gəbə” adlandırır. Şuşa şəhərində və onun ətrafında yerləşən kəndlərdə toxunan xalçalar özlərinin al-əlvən rənglərinə, toxunma texnikasına və forma müxtəlifliyinə görə seçilirdi. XIX əsrin ortalarında Qarabağda olmuş müəlliflərdən biri yazırdı ki, Şuşa gəbələri “naxışlarına, rənglərinə və möhkəmliklərinə görə İran xalçalarından nəinki geri qalmır, hətta Xorasan xalçalarından da üstündür”. XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərinin bütün Cənubi Qafqazda xalçaçılıqda bədii zövqlərin formalaşmasında əvəzsiz rol oynadığını xüsusi vurğulayan A.S.Piralov yazırdı ki, “burada bütün bölgədə xalça istehsalına istiqamət verən ən mahir xalçaçı qadınlar çalışırlar”.

Qarabağın digər bölgələrində olduğu kimi, Şuşa şəhərində də ornamental və süjetli gəbələr geniş yayılmışdı. Daha çox XVIII-XIX əsrlər üçün xarakterik olan ornamental Şuşa xalçalarında nəbati ünsürlər üstünlük təşkil edirdi. Bu tip xalçalara misal olaraq “Əjdahalı”, “Açma-yumma”, “Bağçada güllər”, “Nəlbəki gül”, “Saxsıda güllər”, “Qoca”, “Balıq”, “Butalı”, “Ləmpə”, “Dəryanur”, “Bulud” və digərlərini göstərmək olar. [49]

1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı faktiki olaraq Çar Rusiyasına ilhaq edildi. Xan öz nəvəsini əmanət verməyi boynuna götürdü. O, Tiflisdə qalmalı idi. Xanlığın daxili idarəsi xanın ixtiyarında saxlanıldı. Lakin o, rus qarnizonunu Şuşaya buraxmağı və onu zəruri şeylərlə təmin etməyi öz üzərinə götürdü. Xan hər il öz gəlirlərindən Rusiya xəzinəsinə 8 000 çervon ayırmağı öhdəsinə götürdü. [2, s.18]

Erməni saxtakarlarının təbliğatının əksinə olaraq Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla Çar Rusiyası arasında bağlanmış Kürəkçay müqaviləsi (14 may 1805-ci il), Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Gülüstan (12 oktyabr 1813-cü il) və Türkmənçay (10 fevral 1828-ci il) müqavilələri kimi tarixi sənədlər sübut edir ki, Çar Rusiyası sırf Azərbaycan torpaqlarını işğal edibdir. Ermənilər isə bura əsasən Türkmənçay müqaviləsindən sonra malakanlar, duxaborlar və digər qeyri-müsəlman əhali kimi çarizmin köçürmə siyasətinə uyğun olaraq gətirilib.

Kürəkçay müqaviləsi

Qadir Allah naminə

Biz, yəni Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan və Bütün Rusiya qoşunlarının infanteriya generalı, Qafqaz müfəttişliyinin infanteriya müfəttişi kn. Pavel Sisianov, olduqca mərhəmətli böyük İmperator əlahəzrətləri Aleksandr Pavloviçin verdiyi tam səlahiyyət və ixtiyarla Allahın köməyi ilə Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın bütün ailəsi, nəslə və ölkəsinə ilə Bütün Rusiya imperiyasının və indi bəxtiyarlıqla hökmranlıq edən böyük imperator əlahəzrətləri Aleksandr Pavloviç və onun yüksək varislərinin əbədi təbəəliyini qəbul etməsi məsələsinə başlayaraq aşağıdakı şərtləri bağladığımız qərara aldığımız və imzaladığımız:

Birinci maddə

Mən Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan öz adımdan, varislərim və vəliəhdlərim adından İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığından və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür asılılığından təntənəli surətdə həmişəlik imtina edirəm və bütün dünya qarşısında bununla bildirirəm ki, mən özüm və varislərim üzərində Bütün Rusiyanın böyük İmperator əlahəzrətlərinin və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram, həmin taxt-taca sədaqət vəd edirəm, çünki onun sadıq quluyam və bu haqda, adətə görə, müqəddəs Qurana and içməliyəm.

İkinci maddə

İmperator əlahəzrətləri zati-aliləri (xan) həzrətlərinin belə səmimi söz verməsini qəbul edərək, özünün və vəliəhdlərinin adından İmperator sözü ilə vəd edir və söz verir ki, onlar zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xandan və onun varislərindən öz sadıq təbəələri kimi mərhəmət və nəcib havadarlığını heç vaxt əsirgəməyəcəklər, buna sübut olaraq İmperator əlahəzrətləri zati-alilərinin (xanın) və onun varislərinin ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına öz imperator zamanətini verir.

Üçüncü maddə

Zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın Bütün Rusiya imperatorlarının və onların vəliəhdlərinin öz üzərində ali və yeganə hakimiyyətini belə səmimiyyətlə qəbul etməsi müqabilində qərara alınır ki, adı çəkilən xan, ondan sonra isə böyük oğlunun və bu qayda ilə nəslin yaşca sonrakı böyüyü irsən xanlığa keçərkən Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən xanlıqda bərqərar olmaq haqqında dövlət möhürü ilə təsdiq edilmiş imperator fərmanından ibarət investitura aldıqdan sonra Bütün Rusiya imperiyasının təbəəliyinə sadıq olmasına, özü və varisləri üzərində Bütün Rusiya imperatorlarının ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasına təntənəli surətdə and içməlidirlər. Andın

forması traktata əlavə olunur ki, indi hakim olan Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan bu mərasimi Gürcüstan Baş hakiminin və bu qətnaməni başa çatdıran inf.-gen. knyaz Sisianovun iştirakı ilə yerinə yetirsin.

Dördüncü maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim və varislərimin Bütün Rusiya imperiyasına sadıq təbəəliyimiz və həmin imperiyanın işıqlı ali və yeganə hakimiyyətini qəbul etməyimiz haqda mənim mövqeyimin təmizliyini göstərmək üçün Gürcüstan Baş hakimi ilə qabaqcadan qarşılıqlı razılıq olmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamağa, onlardan elçilər gələrsə və ya məktub göndərilərsə, onlardan məzmunca tutarlı olanları Baş hakimə göndərməyə və ondan icazə istəməyə, dəyəri az olanları haqda isə məlumat verməyə və Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən mənim yanıma təyin edilmiş şəxsə məlumat verməyə və onunla məsləhətləşməyə söz verirəm.

Beşinci maddə

İmperator əlahəzrətləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın ölkəsi üzərində özünün ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasını razılıqla qəbul edərək, özünün və varislərinin adından söz verir: 1) həmin ölkənin xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır. 2) İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaqdır. 3) Daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı, ölkədən yığılan gəlir zati-alilərin (xanın) səlahiyyətində qalacaqdır. 4) Zati-alilərinin və onun sülaləsinin, eləcə də onun ölkəsinin qorunması üçün Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu qərargah və baş zabitləri ilə, (habelə) toplarla birlikdə yeridiləcək, ciddi müdafiə üçün isə Gürcüstan Baş hakimi şərait və ehtiyaca görə bu dəstəni gücləndirəcək və zati-alilərinin ölkəsinin Bütün Rusiya imperiyasına məxsus olan bir ölkə kimi hərbi qüvvə ilə müdafiə edəcəkdir.

Altıncı maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim sadıq təbəəlik istəyimin əlaməti olaraq söz verirəm: 1) istər indi, istərsə də sonralar yuxarıda adı çəkilən qoşuna lazım olan buğda və darı yarmasını (Gürcüstan) Baş hakiminin müəyyən etdiyi qiymətlə tədarük edəcəyəm, çünki onların Yelizavetpoldan gətirilməsi ya çox çətindir, ya da tamamilə qeyri-mümkündür. 2) Qoşunların Şuşa qalasında yerləşməsi üçün qoşun rəisinin bəyəndiyi evləri ayıracaq və lazımı qədər odunla təmin edəcəyəm. 3) Şuşa qalasına Yelizavetpol tərəfdən yoxuşu sahmana salacaq və yolu arabaların gedişi üçün yararlı edəcəyəm. 4) Hökumət Şuşa qalısından Cavada gedən yolu qaydaya salmaq istəsə, onda bu iş üçün lazım olan işçilər hökumətin müəyyən etdiyi məzənnə ilə mənə verilməlidir.

Yeddinci maddə

İmperator əlahəzrətlərinin zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xana və onun varislərinə böyük ehtiram və mərhəmət əlaməti olaraq onu və varislərini üzərində Bütün Rusiya imperiyasının gerbi olan bayraqla təltif edir, onun yanında saxlanmalı və bu ölkə üzərində əlahəzrət tərəfindən bəxş edilmiş xanlıq və hakimiyyət rəmzi kimi müharibəyə gedəndə özü ilə aparılmalıdır.

Səkkizinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, İmperator əlahəzrətlərinin yüksək razılığı ilə özümün gəlirimdən həmişəki kimi istifadə etməyə icazəm olduğundan İmperator əlahəzrətlərinin Tiflisdə yerləşən xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəmə alıram, bac iki müddətə, yəni bir hissəsi fevralın 1-də, o biri hissəsi isə sentyabrın 1-də, özü də bu traktatın İmperator əlahəzrətləri tərəfindən təsdiqi zamanı birinci hissəsinin, yəni 4000 çervonun ödənişi ilə başlanır. Bundan başqa Asiya qayda-qanunu ilə and içməklə yanaşı, mən böyük oğlum

Məhəmmədhəsən-Ağanın ikinci oğlu Şükürallahı həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməliyəm.

Doqquzuncu maddə

İmperator əlahəzrətləri özünün xüsusi mərhəməti ilə, Tiflisdə sədaqət bildirmək üçün saxlanılmalı olan zati-aliləri (xanın) nəvəsinin dolanışığı üçün Rusiya pul vahidi ilə gündə 10 gümüş manat iltifatla bəxş edir.

Onuncu maddə

Bu müqavilə əbədi müddətə bağlanır və bundan belə həmişəlik heç bir dəyişikliyə uğramamalıdır.

On birinci maddə

Bu traktın İmperator əlahəzrətləri tərəfindən onun dövlət möhürü vurulmuş Ali Fərmanı ilə təsdiqi bu sənədin imzalanmasından 6 ay keçənədək və ya mümkün olsa, daha tez olmalıdır.

Yuxarıdakıların həqiqətə uyğun olduğunu (bildirmək) üçün aşağıda imza edənlər Yelizavetpol dairəsinin düşərgəsində, Kürək çayı yaxınlığında, miladın 1805-ci ilin yayında, mayın 14-də (müsəlman təqviminə görə 1220-ci il səfər ayında) bu maddələrə qol çəkərək öz möhürlərini vurdular. [6, s.272-276]

Kürəkçay müqaviləsinə görə İbrahimxəlil xanın varisi elan olunmuş Məmmədhəsən ağanın ölümü və onun yerinə Mehdiqulu ağanın (şair Xurşidbanu Natəvanın atası) irəli sürülməsi daxili çəkişmələri gücləndirdi. Məmmədhəsən ağanın oğlu polkovnik Cəfərqulu ağa atasının yerinə varis olmaq istədiyindən əmisi Mehdiqulu ağanın varisliyini qəbul etmir və öz tərəfdarları ilə pozuculuq işlərini gücləndirirdi. Xanın digər oğlu Əbül-

fət bəy isə Abbas Mirzə ilə birlikdə ruslara qarşı vuruşmaqda idi. Belə bir vəziyyətdə İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu Mirzə Əli bəy, rusların Gəncədə girov saxladığı oğlu Behbud bəy və qardaşı oğlu Feyzi bəylə gizli əlaqə yaradaraq onlarla birlikdə Abbas Mirzənin yanına qaçdılar. Tarixçi M.Xəzani bundan sonra bu prosesin gücləndiyini qeyd edərək yazırdı: “Qarabağın şöylə ümdə bəyləri dəxi Qızılbaşə gedirdilər”. [33, s.46]

Belə gərgin vəziyyətdə İbrahimxəlil xan Cavad xanın qatili, xalq arasında “dəli mayor” adını qazanmış Lisaneviçdən ehtiyat edirdi. İbrahimxəlil xanın öz ailəsini Xanbağındakı evindən Şuşa qalasının iki verstliyinə köçürməsinə onun düşmənləri Lisaneviçə xanın xəyanəti kimi çatdırdılar. “Dəli mayor” 200 rus əsgəri ilə qaladan çıxıb xanın evinə hücum etdi və təxminən 17 nəfəri yatdıqları yerdə qətlə yetirdilər. Qətlə yetirilənlər arasında İbrahimxəlil xanın özü, Tubu bəyim - şəkili Hüseyn xanın qızı, Hərəmi xan, Səltənət bəyim, Abbasqulu ağa - Fərzəni xan, Hacı Hüseynəli bəy Kəbirli, Mirzə Haqverdi Kəbirli, Qərvəndli Hümmət bəy Cavanşir, onun oğlu Həsənağa Gülüməli bəy Sarıcalı Cavanşir, Mirzətağı Afşar, Əlipənah - pişxidmət, Hacı Həsən Əcəm oğlu Kəbirli, onun iki oğlu, Şellidən iki nəfər, iki nəfər şuşalı var idi.

Çar Rusiyasının qoşunları hətta kiçik yaşlı uşaqlara da rəhm etmədilər. Xanın nəslindən olan kiçik yaşlı Nəcibə və 13 yaşlı oğlan uşağı da qəddarlıqla qətlə yetirildi. Xanın övrəti və qızını yaralı vəziyyətdə qalaya gətirsələr də, həyatlarını xilas etmək mümkün olmadı, evindəki əşyalar isə ruslar tərəfindən qarət olundu.

Faciə baş verən zaman Mehdiqulu xan öz yaxınları ilə qalada idi və hadisədən sonra xəbər tutdu. Xanlığa iddialı olan Cəfərqulu ağanın bütün söylərinə baxmayaraq, 13 sentyabr 1806-cı il tarixli fərman ilə Mehdiqulu ağa Qarabağ xanı elan olundu. Bundan sonra o, qardaşı Xancan bəylə birlikdə Abbas Mirzənin yanına pənah apardı. [16, s.265-267]

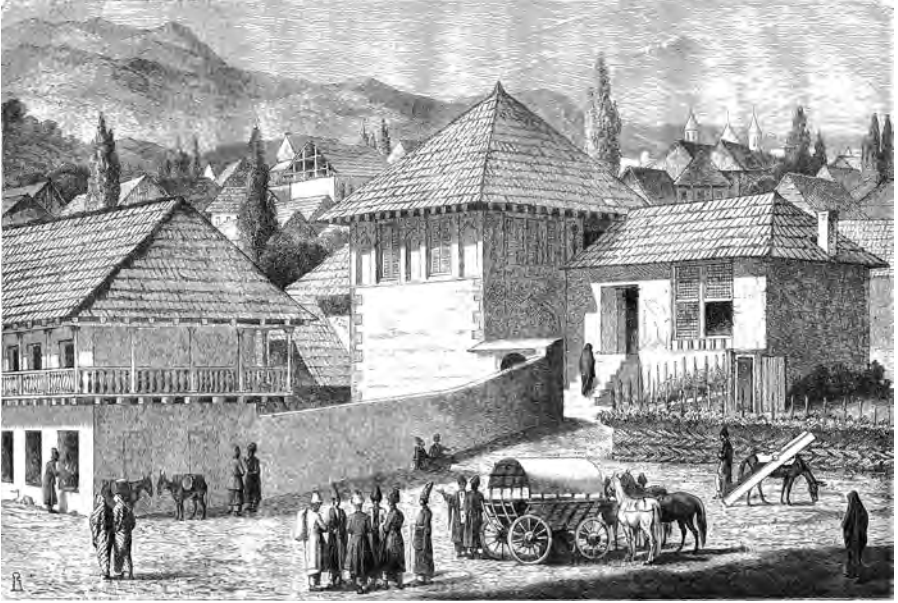
1806-cı ildə İbrahimxəlil xanın qətli Çar Rusiyasının heç

bir hüquqa məhəl qoymadığını nümayiş etdirirdi. [38, s.79-80]

Mehdiqulu xanın hakimiyyəti möhkəm deyildi. Çar hökuməti belə bir şəraitdə xanlığın ərazisində möhkəmlənmək məqsədi ilə yerli müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi mövqelərini zəiflətməyə, əksinə, ermənilərin üstün rolunu təmin etməyə çalışırdı. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi burada da komendant idarə-üsulu yaradılmış, o, hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəz Şuşa) tərkibinə daxil edilmişdi. Bu dövrdə əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Mədətov (1782-1829) Qarabağda, sözün əsl mənasında erməni-Rusiya müstəmləkə sistemi yaratmışdı. Çar hökuməti 1830-cu il üsyanlarının təsiri nəticəsində Cənubi Qafqazda 10 aprel 1840-cı ildə inzibati-hərbi islahatı keçirməyə məcbur oldu. Bu islahata görə Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına çevrildi və Kaspi vilayətinə (mərkəz Şamaxı) tabe edildi. Bununla da Qarabağ anlayışı siyasi mənasını itirmiş oldu və yalnız coğrafi anlayış kimi qaldı.

XIX yüzilin 30-cu illərindən sonra da ermənilərin bütövlükdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi davam etdirilirdi.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra ilk üç ay yarım ərzində 1,2 min erməni İrəvan, Naxçıvan və ən çox Qarabağ xanlığına köçürüldü. Rus tarixçisi N.Şavrov köçürmə siyasəti haqqında yazırdı: "Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Güney Qafqazda rus əhalisini deyil, bizə yad olan xalqların... yerləşdirilməsindən başladığımız... savaştan sonra iki il içində, 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Güney Qafqaza İrandan 40 mindən çox, Türkiyədən 84 mindən çox erməni köçürmüş və onları erməni əhalisinin azlığıda olduğu Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarında ən yaxşı xəzinə torpaqlarında... yerləşdirmişik... Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (indiki Dağlıq Qarabağ) və Göycə gölünün sahilində həmin ermənilər yurd saldı. Qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə köçüb gələnlərin ümumi sayı 200 mini ötüb keçdi. Bu köçürmə nəticəsində XX yüzilliyin əvvəllərində cənu-

Şuşa şəhərindən mənzərə. Vasili Vereşaginın rəsmi, 1865-ci il

bi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin bir milyondan çoxu diyarın köklü sakinləri olmayıb bizim tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdı". [33, s.66; 43, s.59-61]

Xanlıq Çar Rusiyasına birləşdirildikdən sonra Şuşa qalasını ziyarət edən səyyahların qeydlərində, böyük Şuşa evlərinin digər Qafqaz şəhərlərinin evlərindən görünüş baxımından vitraj və ya şəbəkə pəncərələri ilə fərqləndikləri dəfələrlə göstərilmişdir. Bunun təsdiqi rus rəssamı V.Vereşaginın eskizləridir. Rəssamın çəkdiyi şəkillərdən görüldüyü kimi, tavandan döşəməyə həkk olunmuş şəbəkə pəncərələr yerin tərtibindən asılı olaraq otağın bütün divarını və ya onun bir hissəsini əvəz edir. Yerdəki parlaq xalçalar və rəngli bəzəkli divar rəsmləri ilə birləşən bu cür pəncərələr şənlik, bayram əhval-ruhiyyəsi yaradırdı. Şuşada sənətkarlıq sahələri yaxşı inkişaf etmişdi və Azərbaycanda ənənəvi olan şəbəkə istehsalı üçün sənətkarlar və taxta tapmaqda problemi yox idi. Bir şəbəkə pəncərənin kvadrat metrində 3-5 min belə komponent var idi. Şəbəkədəki rəngli

şüşələr 10-12 ulduzun birləşməsini təşkil edirdi. [39, s.208]

XIX əsrin birinci yarısında Şuşaya şəhər statusu verildi və Çar Rusiyasının “Şəhər əsasnaməsi”nin (1785) 28-29-cu maddələrinə əsasən, 1843-cü il mayın 21-də Şuşa şəhərinin gerbi təsdiq olundu.

Dəniz səviyyəsindən təxminən 1 300-1 600 metr yüksəklikdə yerləşən Şuşa hər tərəfdən uzunluğu 400-600 metrə yaxın olan dərələrlə, daha yuxarılarda isə Qırxqız, Kirs, Murov, Bağrıqan, Sarıbaba dağları ilə əhatə olunub. Şəhərin qərb tərəfi dəniz səviyyəsindən hündürdür, Cənub tərəfi nisbətən hündür və horizontal düzənlikdir. Bura “Cıdır düzü” adlanır. Şuşanın ancaq bir nəqliyyat yolu var. Ağdam-Əsgəran-Xocalı-Xanbağlı-Ağa körpüsü-Şuşa. Bu yol şəhərin mərkəzinə qədər uzanır. Şuşanın şərq tərəfindəki o qədər də hündür olmayan təpə “Dövtələb” adlanır.

XIX əsrin ortalarında Şuşada 1856 ev, 476 mağaza, 11 küçə, 4 karvansara, 2 bazar, 7 hamam, 979 su quyusu, 6 meydan, 4 daş və 2 taxta körpü, 9 məscid var idi. Yarım əsr ərzində Şuşanın əhalisi kəskin şəkildə artdı. XX əsrin əvvəllərində “Qafqaz təqvimi” Şuşada 2983 ev olduğunu, bunlardan 2742-nin daşdan tikildiyini yazırdı. Bunlardan 1191 evin üstü dəmirlə, 139 ev dam plitəsi ilə, 363 ev torpaqla örtülmüşdür. Burada, həmçinin 17 məscid, 52 küçə, 1 şəhər parkı, 3 karvansara, 36 qəlyanaltı, 879 sənətkarlıq emalatxanası və təxminən 200 mağaza var idi. [39, s.103]

Şuşada 1871-ci ildə birinci, 1896-cı ildə ikinci su kəməri çəkildi, 1880-ci ildə realni məktəbi açıldı, 1906-cı ildə bu məktəb üçün ayrıca bina tikildi. 1884-cü ildə iki özəl qız məktəbinin əsasında Müqəddəs Mariya qız məktəbi təşkil olundu. Azərbaycanlı qızlar burada ilk dəfə olaraq Avropa təhsili almaq imkanını əldə etdilər.

Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi kimi XIX əsrin ikinci yarısında yenidən inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə Mir Möhsün Nəvvab “Məclisi-fərəmuş”, Xurşidbanu Natəvan isə

1872-ci ildə “Məclisi-üns” ədəbi məclislərini yaratdılar. XIX əsrin axırlarında Şuşada şəhər özünü idarəsi olan bələdiyyə və şəhər duması təşkil olunur. Bu dövrdə Mir Möhsün Nəvvab “Məclisi-xanəndə” adlı musiqi məclisi yaradır və 1897-ci ildə şəhərdə ilk kitabxana açılır. Həmin ildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin quruluşunda “Məcnun Leylinin məzarı başında” adlı opera, 1908-ci ildə Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun”, 1911-ci ildə “O olmasın, bu olsun”, 1913-cü ildə isə “Arşın mal alan” operalarının premyeraları səhnəyə qoyulur. [39, s.7-9]

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məlumatına görə XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 12 xəttat, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim və təxminən 42 müəllim yaşayıb yaradıb. [11, s.96]

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Şuşada süjetli xalçaların toxunması geniş miqyas alır. Şuşada siyasi motivli xalçaların toxunması haqqında da məlumatlar vardır. Xalçaçı Humay Həsənzadə tərəfindən 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabının qəhrəmanı Səttarxanın şəərəfinə toxunmuş süjetli xalça hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. [49]

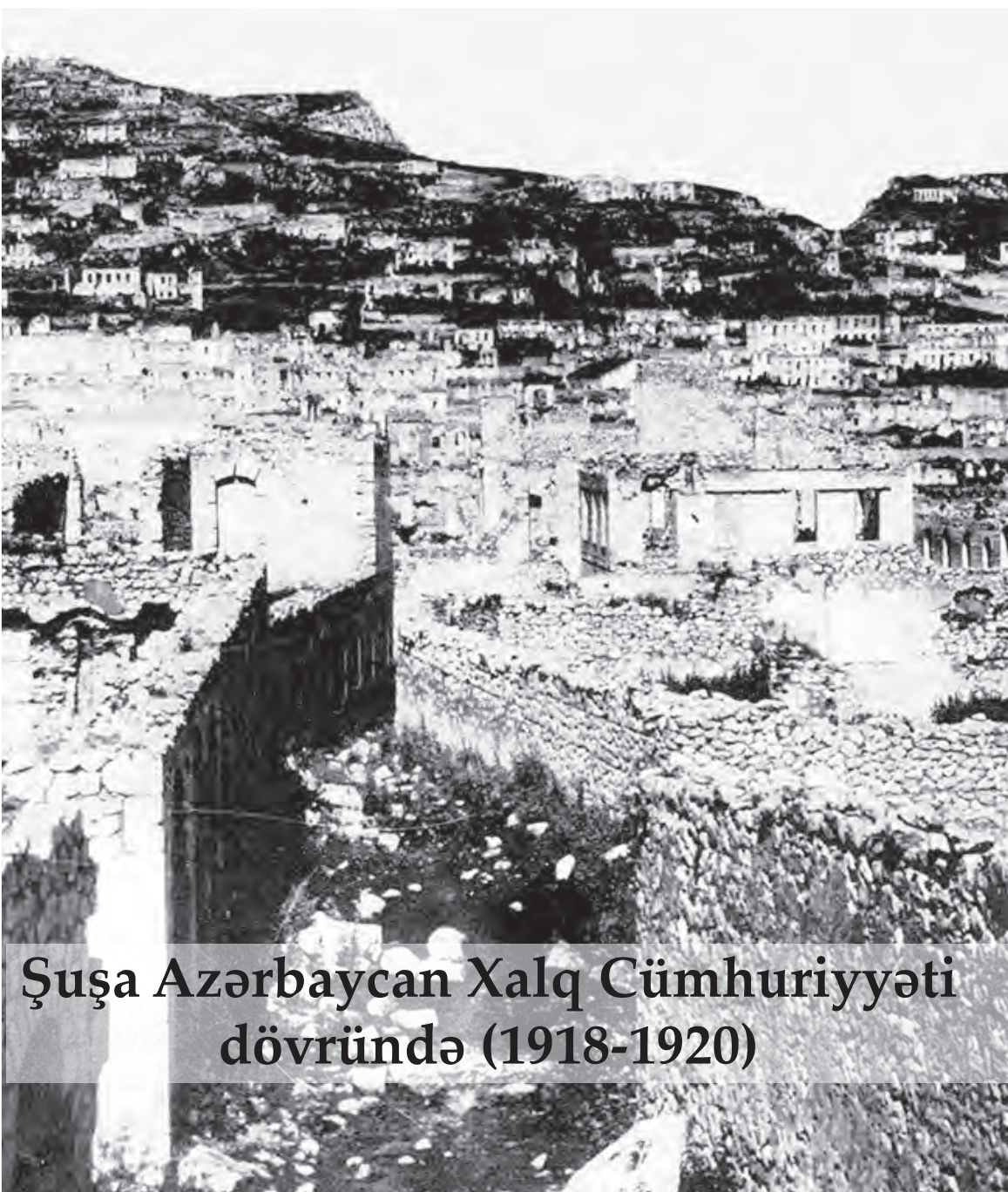
Şuşanın muğam ustaları və musiqiçilərinin iştirakı ilə XX əsrin əvvəllərində Avropa ölkələrində konsertlər təşkil olunur, muğamlar qrammofon valına yazılır və bununla da Azərbaycan muğamını bütün dünya tanımağa başlayır.

1903-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Kavkazskiy Vestnik” jurnalının 43-cü səhifəsində yazılıb: “Şuşanın görünüşü orta əsr Avropa şəhərlərini xatırladır”. Şuşada inşa edilmiş evlər, karvansaralar, məscidlər, saray kompleksləri və digər tikintilərin əksəriyyəti məşhur memar Kərbəlai Səfixan Qarabağının (1817-1910) əməyinin məhsuludur. [11, s.10-11]

XIX əsrin sonlarından başlayaraq ermənilər şəhərdə qarşıdurmalar yaradır, millətlər arasında narazılığı artırırdılar. İlk belə qarşıdurma hələ 1895-ci ildə baş verir, ancaq onlar öz məkrli niyyətlərinə nail ola bilmirlər. Erməni quldurları bolşeviklərlə

birlikdə 1918-ci ilin martında Bakı, Şamaxı, Quba və digər ərazilərlə yanaşı, Qarabağda da soyqırımlar həyata keçiriblər. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanadək Şuşa 4 dəfə (1895, 1905, 1918 və 1920-ci illərdə) ermənilər tərəfindən dağıntılara məruz qalıb. Hər dəfə azərbaycanlıların müqaviməti ilə üzləşən ermənilər geri çəkilsələr də, yaşayış məntəqələri, xüsusilə də Şuşa şəhəri böyük dağıntılara məruz qalır, çoxsaylı insan itkisi olurdu.

Şuşada 1905-1906-cı illərdə baş vermiş faciələr haqqında o zaman Azərbaycan mətbuatında çoxlu sayda material dərc olunub. Məsələn, "İrşad" qəzetinin № 170, 20 iyul 1906-cı il tarixli sayında yazılırdı: "Qafqaz xəbərləri. Şuşa əhvalatı. Ağdamdan Bakudə Hacı Zeynəlabdin Tağıyev, Murtəza Muxtarov, Məhəmməd Həsən Hacinski və Behbud ağa Cavanşir cənablarına böylə teleqram çəkilübdir. Ağdam, 18 iyul. Şuşada dünəndən bəridir ki, atışma kəsilübdür, amma əhval qorxulu və həyəcanlıdır. Qoşun da oraya yığubdur. Qoşun bir çox erməni "can fədaı"ları ilə birləşüb müsəlmanlara qarşu iş görirlər. Müsəlmanlar xaric köməkdən məhrumdurlar.... Sizdən və Badkubə camaatından istirham ediyoruz ki, Baku canişin hüzurinə iki nəfər çıxarılsun. Və bu iş şiddətli surətdə təhqi q edilsün". [26, s.145-146]

**Şuşa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
dövründə (1918-1920)**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti I və II Rus-İran müharibələri dövründə Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycanın tarixi ərazisində yaranıb və dünya dövlətləri tərəfindən tanınıb. Buna baxmayaraq, ermənilər Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağa o zaman da heç bir əsası olmayan iddia irəli sürüdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu iddianı rədd etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sədri Ə.M.Topçubaşov (1862-1934) Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə 1918-ci il noyabrın 18-də İstanbulda apardığı danışıqlar zamanı bildirib: "Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5, ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq - Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu elə bir xanlığın ərazisidir ki, burada erməni və müsəlmanların sayı bərabər olmasa da, hər halda ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışımağa əsas yoxdur, özü də onlar buranın yerli əhali deyildirlər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam

1905 və 1920-ci illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınlar nəticəsində dağıntılara məruz qalmış məhəllələrdən biri

*1920-ci il martın 22-də ermənilərin azərbaycanlılara silahlı
basqını nəticəsində ciddi şəkildə ziyan görən Mamayı,
Ağadədəli və Köçərli məhəllələri*

halda yaşayırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar. Bunula belə, biz məsələnin sülh yolu ilə həlli tərəfdarıyıq". [15; 13]

Ermənilərin məkrli niyyətlərinin qarşısını almaq və bölgənin idarə olunmasını təkmilləşdirmək məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı və Laçının qəhrəman müdafiəçisi Sultan bəy Sultanovun qardaşı Xosrov bəy Sultanovu Qarabağ general-qubernatoru təyin etdi.

Ermənilər son vaxtlara qədər Sərsəng və Suqovuşan su anbarlarından verilən suyun qarşısını kəsməklə azərbaycanlı əhaliyə qarşı yeritdikləri qeyri-insani siyasətə oxşar hərəkətləri 1918-1920-ci illərdə də ediblər. Onlar 1918-ci ilin yaz-yay aylarında Cavanşir qəzasının dağətəyi kəndlərinə hücumlar təşkil edərək digər zorakılıqlarla yanaşı, əhalini qəsdən sudan məhrum etməyə də cəhdlər edirdilər. "Ermənilər Tərtər çayının

qabağını kəsərək başqa istiqamətə yönəlmiş və qəzanın aran kəndlərinin əkinlərini susuz qoyaraq, onlara böyük zərər vurdular. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, aran kəndlərində içməli su belə çatışmırdı”.

Şuşa qəzası və Qarabağın siyasi mərkəzi olan Şuşa şəhərində ermənilərin vəhşilikləri daha amansız şəkildə olmuşdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şuşada ermənilərin ən xəyanətkar silahlı qiyamlarından biri 1920-ci il martın 22-də - Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günü baş verdi. Çoxsaylı şəhid vermiş azərbaycanlıların qəhrəmanlığı sayəsində Şuşa işğaldan xilas olsa da, şəhərin yarısından çoxu, demək olar ki, yerlə-yeksan olundu. Ermənilərin Qarabağda separatçı qiyamları və törətdikləri soyqırımları 1920-ci ilin aprel işğalı ərzində ölkənin şimal sərhədlərinin müdafiəsi işinə ağır zərbə vurdu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğalına şərait yaratdı. [15; 13]

**Şuşa sovet hakimiyyəti illərində
(1920-1991)**

XI ordunun işğalçı yürüşü ilə Bakıda 27 aprel 1920-ci ildə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qarabağda vəziyyət daha da gərginləşdi. Ermənistan Daşnak hökuməti Azərbaycan ərazilərinə qarşı təcavüzkar siyasət yeridirdi. Daşnak hökumətinin göstərişi ilə erməni qoşun hissələrinin Azərbaycanın Ermənistanla bütün sərhəd rayonlarında təcavüzkar hərəkətləri isə 1920-ci ilin noyabrınadək davam etdi. Onların azğın təcavüzü Qarabağ, Zəngəzur ərazilərində daha şiddətli idi. [3, s.32]

Belə ağır vəziyyətdə Qarabağ əhalisinə mənəvi dəstək vermək üçün Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov Şuşaya gəldi.

Azərbaycanda sovet rejimi bərqərar olduqdan sonra Şuşa şəhərinin inzibati statusu bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qaldı. RK(b)P MK Qafqaz bürosu plenumunun 1921-ci il 5 iyul tarixli qərarı ilə Şuşa yeni yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi kimi müəyyənləşdirildi. Lakin bu qərar 1923-cü il iyulun 7-də həyata keçirilərkən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi Şuşa yox, Xankəndi seçildi. Şuşa şəhəri isə AK(b) P MK Rəyasət heyətinin 1923-cü il 16 iyul tarixli iclasının xüsusi qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibinə daxil edildi. Şəhər eyni adlı rayonun və 12 kənddən ibarət Malıbəyli volostunun mərkəzinə çevrildi.

Şuşaya sovet rejiminin ögey münasibətinə baxmayaraq, Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi kimi burada incəsənətin ayrı-ayrı sahələri inkişaf edirdi. Bu dövrdə Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də ölkəmizin siyasi mərkəzlərindən biri kimi müstəqillik və azərbaycançılıq ideyalarının təbliği mərkəzi kimi də tanınırdı. 1926-cı ildə Şuşada toxunmuş bir xalça üzərində 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk bayrağının təsvir edilməsi bunu sübut edir. Bu xalçanın digər bölgələrimizdə hələ ki, oxşarına rast gəlinməyib. Sovet rejiminin milli dəyərlərə qarşı kəskin mübarizə apardığı bir zamanda müstəqil dövlətçilik atributunu əks etdirən belə bir xalçanın toxunması

Meydan

böyük cəsarət tələb edirdi. [49]

Bu cür faktlar sübut edir ki, sovet işğalından 6 il keçməsinə baxmayaraq Şuşada Azərbaycan istiqlalının bərpası uğrunda mübarizə davam edib.

Şuşalı sənətkar Xan Şuşınskinin bəstələdiyi və xalq tərəfindən sevilən “Şuşanın dağları” mahnısının sözlərində də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üç rəngli bayrağının tərənnüm edildiyi qeyd olunur.

Şuşanın dağları başı dumanlı,
Qırmızı koftalı, yaşıl tumanlı.
Dərdindən ölməyə çoxdur gümanlı.

Mahnının mətninin ilkin variantında “başı dumanlı” sözü “abı dumanlı” kimi işlədilib. “Abı dumanlı”, “qırmızı koftalı”, “yaşıl tumanlı” sözlərinin üç rəngli bayrağın rəmzlərini ifadə etməsi bir daha Şuşa ziyalılarının Azərbaycan istiqlalına nə qədər bağlı olduğunu bir daha sübut edir. [30]

Şərqi musiqisinin məşhur tədqiqatçısı V.Vinoqradov 1938-ci ildə yazırdı: “Şuşada musiqi çoxdur. Azərbaycanın hər hansı rayonundan daha çox xalq mahnılarını, rəqslərini, xanəndə və sazəndələrini burada eşitmək olar. Şuşa qədim zamanlardan musiqinin beşiyi kimi məşhurdur və bütün Zaqafqaziyada xalq musiqi istedadlarının tükənməz bulağı kimi şöhrət qazanmışdır. “Şuşa musiqiçiləri” Azərbaycan musiqisinin tarixini yaradırdılar və onu yalnız vətənlərində deyil, digər Şərqi ölkələrində də təqdim edirdilər”. [37, s.9]

Respublika və vilayət rəhbərliyinin laqeyd münasibəti nəticəsində şəhər özünün əvvəlki görkəmini və şöhrətini itirməyə başladı. Uzun müddət burada nəinki heç bir tikinti-abadlıq işləri görülmədi, əksinə, tarixi-memarlıq abidələrinin bəziləri vəhşicəsinə dağıdıldı. İbrahimxəlil xanın “Xəzinə qayası”nda inşa etdirdiyi saray, hərəmxana, tövlə, hamam və qoşun sığınacaq-

Hamamqabağı məhəlləsi

Novruz bayramı ilə əlaqədar tədbir

larından ibarət kompleksin dəmirləri, çərçivələri II Dünya müharibəsi illərində çıxarılıb aparıldı, binalar isə tədricən dağılaraq yararsız hala salındı. Şuşanın tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılması sonrakı illərdə də davam etdirilib.

1963-cü il yanvarın 4-də Şuşa rayonu ləğv edilərək Stepanakert rayonununun tərkibinə qatıldı. Yalnız N. S. Xruşşovun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra, 1965-ci il yanvarın 6-da Şuşanın rayon statusu yenidən bərpa edildi.

Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşa şəhərinə bəslənilən ögey münasibət burada yaşayan əhalinin sayına və milli tərkibinə ciddi təsir göstərmişdir. Vaxtilə Azərbaycanın böyük və abad şəhərlərindən biri olmuş Şuşada təxminən 50 il ərzində əhalinin sayı 3 dəfədən də çox azaldı. Belə ki, 1917-ci ildə burada 43.869 nəfər əhali yaşadığı halda, 1970-ci ildə onların sayı cəmi 13.664 nəfər təşkil edirdi. Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşada yaşayan əhalinin milli tərkibi də ciddi dəyişikliyə məruz qaldı. Əgər 1970-ci ildə şəhərdə yaşayan 13.664 nəfər əhalinin yalnız 3577 nəfərini ermənilər təşkil edirdisə, 1989-cu ildə Şuşada yaşayan

Heydər Əliyev və İlham Əliyev Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın vəsaiti hesabına tikilmiş bulağın qarşısında, 29 iyul 1982-ci il

20.579 nəfər əhalinin cəmi 1.377 nəfəri ermənilərdən ibarət idi.

1969-cu ildə Azərbaycana rəhbər təyin edilməsindən sonra Heydər Əliyev ilk növbədə şəhərin tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər gördü. 1977-ci ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti onun təşəbbüsü ilə "Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında" qərar qəbul etdi. Şəhərin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının dirçəldilməsi üçün də xeyli iş görüldü. Bütün Azərbaycanda tar, kamança, ud, nağara və s. musiqi alətləri istehsal edən yeganə Şərq milli musiqi alətləri fabriki istifadəyə verildi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin korifeyləri olan Ü.Hacıbəylinin, Bülbülün, X.Natəvanın, M.M.Nəvvabın ev muzeyləri təşkil olundu. 1982-ci ilin yanvarında M.P.Vaqifin məqbərəsi açıldı. Hündürlüyü 20 m olan bu gözəl incəsənət əsəri incə və naxışlı şəbəkə ilə bəzədilmiş, ona qırmızıya çalan yerli mərmərdən üz çəkilməmişdi... [50]

Prezident İlham Əliyev 2021-ci il yanvarın 14-də Şuşada

səfərdə olarkən Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin qarşısında deyir: “Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə inşa edilmiş Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin düz 39 il bundan əvvəl - 1982-ci il yanvarın 14-də açılışı olmuşdur... Bu məqbərənin açılışı tarixi hadisə idi. Mən o günü çox yaxşı xatırlayıram... Yadımdadır, Azərbaycan və erməni şairləri şeirlər deyirdilər. Hətta erməni şairləri Azərbaycan dilində şeirlər deyirdilər. Bu, bir dostluq bayramı, dostluq tədbiri idi və heç kimin ağlına gələ bilməzdi ki, bir neçə ildən sonra burada separatizm baş qaldıracaq, Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüz edəcək, bizim tarixi şəhərimizi əlimizdən alacaqlar, tarixi abidələrimizi, məscidlərimizi, bu məqbərəni bu günə salacaqlar, Azərbaycan xalqının çoxəsrlik irsini Qarabağ diyarından silməyə çalışacaqlar. Heç kimin ağlına gələ bilməzdi. Mən dəfələrlə demişəm və bir daha deyirəm, əgər Heydər Əliyev 1982-ci ildə Bakıdan Moskvaya getməsəydi, əgər onu Moskvaya təyin etməsəydilər,

*Heydər Əliyev Vaqifin məqbərəsi qarşısında
Vaqif poeziya günləri, 29 iyul 1982-ci il*

*Heydər Əliyev Şuşanın Meydan adlanan hissəsində
14 yanvar 1982-ci il*

heç vaxt imkan verməzdi ki, burada separatizm baş qaldırsın, heç vaxt...

Xanın vəziri olan insanın şərəfinə o vaxt - sovet dövründə məqbərə ucaltmaq qeyri-adi bir hadisə idi. İndi buna hər kəs təbii hadisə kimi baxa bilər, amma o vaxt - sosializm dövründə xanın vəzirinin şərəfinə məqbərə ucaltmaq doğrudan da fəvqəladə bir hadisə idi. Məhz Heydər Əliyevin təkidi və cəsarəti nəticəsində o vaxt Azərbaycan buna nail ola bildi və bu yer də təsadüfən seçilmədi. Molla Pənah Vaqifin qəbri buradadır. Bu məqbərənin yaradılması və açılışı bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının öz tarixinə, Azərbaycan xalqının öz dahi şəxsiyyətlərinə olan hörmətin əlaməti idi. Digər tərəfdən bu məqbərənin Şuşada açılması bir daha təsdiq edirdi ki, Şuşa Azərbaycan şəhəridir...

Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövründə - 1969-1982-ci illərdə onun söyləri nəticəsində, siyasəti nəticəsində, o cümlədən Yevlaxdan, Ağdamdan Xankəndiyə dəmir yolunun

Cıdır düzündə Mahnu bayramı, 1983-cü il

çəkilişi, Dağlıq Qarabağda müəssisələrin yaradılması və bu müəssisələrə Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən mütəxəssislərin gəlməsi burada milli tərkibin Azərbaycan xalqının xeyrinə xeyli dəyişmişdi". [54]

Tarixi abidələrin bərpa edilməsinə öz məsləhət və göstərişlərini verən Heydər Əliyev bərpa edilmiş memarlıq abidələrinin hər birinin açılışında iştirak edirdi. Nəticədə, Şuşada 170 memarlıq və 160 incəsənət abidəsi rəsmən qeydə alınıb.

Azərbaycanın musiqi beşiyi sayılan Şuşada təşkil olunan bayram tədbirləri də özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Hər il may ayının 19-da Şuşada Musiqi festivalı (mahnu bayramı) təşkil olunurdu. Adətən şəhərin görməli yerlərindən olan məşhur Cıdır düzündə təşkil olunan bu bayram tədbirində həm Şuşada fəaliyyət göstərən, həm də Azərbaycanın digər şəhərlərindən, eləcə də paytaxt Bakıdan gəlmiş musiqiçilər, xanəndələr, şairlər, aktyorlar, rəssamlar, kəndirbazlar və pəhləvanlar iştirak edir, milli dəyərlərə həsr olunan sərgilər açılırdı.

Heydər Əliyev M.P.Vaqifin barelyefi qarşısında, 1982-ci il

Şəhərin sosial-iqtisadi inkişafı, ictimai-siyasi və mədəni həyatı Şuşa şəhərində 1932-ci ildən nəşr edilən “Şuşa” qəzetində və 1989-cu ildən yayımlanan “Şuşa” televiziyasında daim işıqlandırılırdı. [11, s.11-12]

Ümummillî lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1970-1980-ci illərdə Şuşa turizm və sağlamlıq mərkəzi kimi də inkişaf edirdi. Burada sanatoriyalar, pansionatlar və turist bazaları inşa edilib. Şəhərin ətrafında karbon turşulu – hidrokarbonatlı – natriumlu “narzan” tipli çoxsaylı mineral su mənbələri aşkar edilib. Bu müalicəvi su Şuşanın sanatoriyaalarında həm süfrə suyu kimi, həm də vanna qəbulunda müvəffəqiyyətlə istifadə olunurdu. Bu sular nəfəs yolu xəstəlikləri, həzm, sinir sisteminin pozulması, qan azlığı kimi xəstəliklərin müalicəsi zamanı çox xeyirlidir. Şəhərdə gözəl mineral su qalereyası inşa edildi. Bura su şəhərdən 30 km kənardə yerləşən mənbədən boru vasitəsi ilə çəkilib. Həmçinin, mineral su doldurulması zavodu da mövcud idi. O dövrdə məşhur Şuşa kurortu eyni zamanda müasir turizm mərkəzi kimi də tanınırdı. Şuşada SSRİ vətəndaşları ilə yanaşı, həm də bütün digər sosialist ölkələrin vətəndaşları da istirahət edir və sağlamlıqlarını möhkəmləndirirdilər. Bu dövrdə Şuşada turizmin təbliği üçün bukletlər də nəşr olunurdu.

**Azərbaycanda istiqlal uğrunda
mübarizə və erməni işğalı
(1988-1993)**

SSRİ-də 1985-ci ilin aprelindən həyata keçirilən yenedənqurma, aşkarlıq konsepsiyası millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinə, erməni quldurları tərəfindən Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda dinc azərbaycanlılara qarşı cinayətlərin günü-gündən artmasına səbəb oldu.

Ermənistanda tarixən azərbaycanlıların yaşadığı və DQMV ərazisindən iki dəfə artıq olan 8 min kv. km ərazini əhatə edən 172 kənddən 200 minə qədər əhalinin vəhşicəsinə qovulması, bu qanlı cinayət zamanı 216 nəfərin, o cümlədən 57 qadının, 5 südəmər körpənin, 18 müxtəlif yaşlı uşağın qətlə yetirilməsi gərginliyi daha da artırdı. [41, s.103]

Növbəti erməni təxribatı 1988-ci il avqust-noyabr aylarında baş verdi. Ermənilərin Topxana meşəsində təxribat xarakterli hərəkəti əhalinin səbr kasasını daşırdı.

1988-ci il Topxana hadisəsi ilə Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağın və digər ərazilərimizin işğalının əsası qoyuldu. İşğalın başlanğıcını qoyan erməni təxribatı isə bu cür baş verib:

SSRİ Əlvan Metallurgiya Nazirliyinin Ermənistan SSR-də yerləşən Kanaker alüminium zavodunun direktoru R.N.Enqon-yan DQMV XDS İcraiyyə Komitəsinin sədri S.A.Babayana xalq təsərrüfatı məhsulları istehsal edən kooperativin yaradılması üçün Əsgəran rayonu Engels adına kolxozun ərazisində 10 hektar torpaq ayrılması üçün 31 avqust 1988-ci il tarixli 006-3186 sayılı məktubla müraciət edir. Məktubda Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin aqrar-sənaye kompleksində istehsal sahələrinin inkişafı haqqında 22 noyabr 1987-ci il tarixli qərarı əsas kimi göstərilir. Bu müraciətin qeyri-qanuniliyi onda idi ki, Ermənistanın hər hansı bir zavodu kooperativ yaratmaq üçün öz ərazisindən deyil, Azərbaycan ərazisindən torpaq ayrılmasını istəyirdi. Bu, açıq-aydın SSRİ-nin o zamankı böhranlı vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycan ərazisinin zəbt olunmasına cəhdədən başqa bir şey deyildi. Bu müraciət DQMV Xalq Deputatları Sovetinin 20 fevral 1988-ci il tarixdə DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxaraq Ermənistan SSR-in tərkibinə

birlişməsi haqqında müraciətindən sonra ermənilərin növbəti təxribatı idi. Ermənilər tikinti işlərini başlamaqla həm Azərbaycan torpağını zəbt etmək, həm də Azərbaycanın təbiətinə, konkret desək, Topxana meşəsinə ekoloji cəhətdən ziyan vurmaq məqsədi güdürdülər.

Tikinti üçün torpaq ayırması ilə bağlı 28 oktyabr 1988-ci il tarixində 32/212 sayılı qərar qəbul olundu. Qərarla Topxananın adı dəyişdirilərək “Xaçentapa” kimi göstərilirdi. Topxananın adının “Xaçentapa” kimi göstərilməsinin düzgünlüyünü sübut etmək üçün Ermənistan KP MK-nın orqanı olan “Kommunist” qəzetinin 4 dekabr 1988-ci il tarixli sayında rus dilində “Topxana, yoxsa Xaçen-tapa” adlı məqalə də çap olundu. Sonradan ermənilər “Xaçınçay”, “Xaçbulaq” və digər adlar kimi “Xaçentəpə”nin də Azərbaycan adı olduğunu gördülər və Topxananın adını ikinci dəfə dəyişərək “Tsaxkasar” qoydular.

Təsdiqlənmiş tikintinin baş planına görə ermənilər yeni qəsəbə salmaq üçün işləri Cıdır düzündən yaxşı görünən 3, 4 və 5-ci sahələrdə başlayaraq Xankəndi istiqamətində deyil, Şuşa tərəfə genişləndirməyi nəzərdə tuturdular. Deməli, bu planda qeyd olunduğu kimi, ermənilər bu ərazidə kiçik kooperativ deyil, böyük şəhər salmağı planlaşdırırdılar ki, bu da haqlı olaraq azərbaycanlıların narazılığına səbəb oldu.

Bu məsələ ilə əlaqədar ilk dəfə Azərbaycan Dövlət Təbiəti Mühafizə Komitəsi həyacan təbili çalaraq 16 noyabr 1988-ci il tarixində SSRİ və Ermənistan SSR rəsmilərinə tikintinin qanunsuz olduğunu və təbiətə böyük ziyan vuracağı haqda etiraz teleqramları göndərir.

Hadisədən xəbər tutan Azərbaycan xalqı Bakının Azadlıq meydanına toplaşaraq respublika rəhbərliyindən iki gün ərzində bu təxribata son qoymağı tələb edir və bununla da Azərbaycan tarixinə “Milli dirçəliş günü” kimi daxil olan 17 noyabr 1988-ci ildə Meydan hərəkəti başlanır.

Faktlar göstərir ki, ermənilər Topxana meşəsinə əvvəlki illərdə də böyük ziyanlar vurublar. Azərbaycan SSR Nazirlər

Sovetinin 1 fevral 1982-ci il tarixli 56 sayılı qərarı ilə qırılan ağacların cərimə qiymətləri təsdiqlənsə də, bu qərar kağız üzərində qaldı. Bundan başqa, həmin qərarla 450 hektar qoruğun və Daşaltı dövlət yasaqlığının yaradılması nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, həyata keçirilmədi.

Hadisələrin başlanğıcında Azərbaycan SSR Mənzil Tikintisi və Sosial Bankında Topxana üçün 700075 sayılı hesaba külli miqdarda pul yığılsa da, demək olar ki, problemin həlli üçün heç bir əməli tədbir görülmədi.

Azərbaycanın o zamankı rəhbərləri hadisələrin arxasınca sürünərək Topxanada ermənilərin alovlandırdıqları təxribat alovunu söndürmək əvəzinə, xalqın mübarizə əzmini qırmağa çalışırdılar. Xalqın tələbi ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 24 noyabr 1988-ci il tarixdə Topxana ilə əlaqədar 466 sayılı qərar qəbul etsə də, dekabrın 4-dən 5-nə keçən gecə Azadlıq meydanında mitinqin dağıdılması ilə bu qərar da digərləri kimi kağız üzərində qaldı. [32; 35]

Dağlıq Qarabağda erməni separatizmi güclənərkən həmin ərazidə sosial problemlərin çoxluğunun önə çəkilməsinin heç bir elmi əsası yox idi. 1978-ci ilin məlumatına görə "Dağlıq Qarabağ hər min nəfər əhalisinə düşən həkimlərin sayına görə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrini çoxdan ötüb keçib. Azərbaycan Respublikası üzrə orta yaşayış həddi 72 yaş olduğu halda, Dağlıq Qarabağda daha yüksək, 75 yaş həddindədir". [34, s.104]

1992-1993-cü illərdə Ermənistanın ərazi iddiası obyektı olan Dağlıq Qarabağ bölgəsinin (4,4 min kv. km.) hüduqlarından kənarında yerləşən və onun ərazisindən 4 dəfə böyük olan Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Laçın və Zəngilan bölgələri, ümumiyyətlə isə Azərbaycan ərazisinin 20 %-i (17 min kv. km.) Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Azərbaycanın tarixi torpaqlarından və işğal olunmuş ərazilərindən 1 milyondan çox əhali (ümumi əhalinin 15%-i) öz torpaqlarından qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü, 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi dağıdıldı, talan edildi və yandırıldı.

M.P.Vaqif küçəsi işğaldan bir gün sonra

1992-ci ildə dağıdılmış Bazarbaşı meydanı

1992-1993-cü illərdə Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsini nizama salmaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurası 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələri qəbul etdi. Lakin bu qətnamələr qəbul edilərkən Şuranın daimi üzvü olan böyük dövlətlər Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmasına razılıq verməyərək münaqişənin ATƏT-in Minsk prosesi çərçivəsində atəşkəs və danışıqlar yolu ilə həll olunmasına üstünlük verdilər. Cəzasız qaldığından ruhlanan və bundan istifadə edən Ermənistan tərəfi BMT TŞ-nin münaqişəyə dair qəbul etdiyi 4 qətnaməni yerinə yetirməkdən imtina etdi. [16, s.475-476]

1992-ci il mayın 8-də Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilən, 289 kv. km. ərazisi olan Şuşada həmin dövrdə 25 min nəfərədək əhali yaşayırdı.

Mayın 8-nə keçən gecə erməni silahlı birləşmələri Şuşa şəhərinin işğalı ilə bağlı əməliyyat keçirdi. Şəhərin intensiv artilleriya zərbələrinə tutulması səhər saat 6-dək davam etdi, bundan sonra düşmənin minə yaxın əsgəri üç tərəfdən Şuşaya

hücum etdi. Azərbaycanın bu qədim, zəngin tarixə və mədəniyyətə malik şəhərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən ələ keçirilməsi ilə Dağlıq Qarabağın işğalı başa çatdırıldı.

Şuşanın işğalı nəticəsində 480 günahsız vətəndaş qətlə yetirilib, 600 nəfər yaralanıb, 22 min insan öz yurdundan didərgin düşüb. Əsir götürülmüş 68 soydaşımızın taleyi barədə bu günə qədər məlumat yoxdur. İşğal nəticəsində Şuşadakı bir sıra tarixi-mədəniyyət abidələri düşmən tərəfindən talan edilib. Bu siyahıya Xan və Qaxal mağaraları, Şuşa qalası da daxil olmaqla bütövlükdə 279 dini, tarixi və mədəni abidə daxildir.

Ermənilər Azərbaycana məxsus olan bir çox abidəni məhv edib və ya erməniləşdiriblər. Onlar Şuşada 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsini, 22 ümumtəhsil məktəbini, mədəni-maarif, kənd təsərrüfatı texnikumlarını, 8 mədəniyyət evini, 14 klubu, 20 kitabxanani, 2 kinoteatrı, 3 muzeyi, Şərqi musiqi alətləri fabrikinə dağdılar.

Beləliklə, Şuşanın işğalı nəticəsində Azərbaycanın 289 kv. km. ərazisi ermənilərin nəzarətinə keçdi. [53]

**Müzəffər Ordumuzun
Şuşanı işğaldan azad etməsi**

Müzəffər Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsində (27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il) möhtəşəm qələbə qazanaraq 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kəndi işğaldan azad etdi. Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri, rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin Ağdərə və Murovdağ istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəklik, Zəngilanda isə Bartaz, Sığirt, Şükürataz yüksəklikləri və daha 5 adsız yüksəklik yağılardan təmizləndi. [51] 1992-ci ilin 8 mayından erməni işğalı altında olan Şuşa şəhəri 2020-ci il noyabrın 8-də azad edilib. [45]

10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin imzaladığı bəyanata əsasən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması elan olundu, məğlub olan Ermənistan noyabr-dekabr aylarında işğal etdiyi Ağdam, Laçın və Kəlbəcər rayonlarını Azərbaycan Respublikasına qaytarmağa və digər öhdəliklərə məcbur oldu. 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan Respublikasının parlaq qələbəsi ilə başa çatdı.

Prezident İlham Əliyev: “Müharibədə qəhrəmanlıq göstərmiş minlərlə hərbi mənəm tərəfimdən yüksək orden və medallarla təltif edilib. “Vətən Müharibəsi Ordenu” Azərbaycanın ən ali hərbi ordenidir. “Zəfər” ordeni, “Qarabağ” ordeni. Bütün bu ordenlərin adlarını mən özüm təklif etmişəm. Qəsəbələrimizin, şəhərlərimizin azad edilməsi işində fərqlənmiş hərbiçilərə o rayonların adlarını daşıyan medallar verilib. Ordumuz Şuşaya qədər qələbə yolu ilə, uğurla gedərək Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd rayonlarını, Suqovuşan, Hadrut qəsəbələrini, Murovdağ silsiləsini, Laçın rayonunun cənub hissəsini, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını azad edib və noyabrın 8-də Şuşa şəhərini azad edib...

Onların ordusunu biz məhv etmişik. Şuşanı onların ordusunun əlindən biz geri almışıq, qəhrəmanlıq göstərərək, sıldırım qayalardan qalxaraq. Yüngül silahlarla, bıçaqlarla toplara, tanklara qarşı vuruşaraq məhv etdik onların ordusunu.” [54]

Prezident İlham Əliyev dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının “Şuşanın azad olunmasına görə” medalı ilə təltif edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb.

Sərəncama əsasən, Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılmış döyüş əməliyyatlarında iştirak edərək şəxsi igidlik və şücaət nümayiş etdirmiş Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 4646 nəfər hərbi qulluqçusu “Şuşanın azad olunmasına görə” medalı ilə təltif edilib. Onlardan 285 nəfəri medala ölümündən sonra layiq görülüb.

“Şuşanın azad olunmasına görə” medalı ilə ölümündən sonra təltif edilən hərbi qulluqçular sırasında 3 polkovnik-leytenant, 3 mayor, 4 kapitan, 11 baş leytenant, 14 leytenant, 4 kiçik leytenant, 4 baş gizir, 25 gizir, 7 kiçik gizir, 8 baş çavuş, 7 çavuş, 7 kiçik çavuş, 1 baş əsgər və 187 əsgərin adı var.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşa işğaldan azad olunandan sonra 2021-ci ildə 7 dəfə (14-15 yanvar, 16 mart, 12-13 may, 15 iyun, 29-30 avqust, 7-8 noyabr və 24 dekabr 2021-ci il) , 2022-ci ildə isə 21-22 aprel, 10-12 may və 27-28 sentyabr 2022-ci il tarixlərində qədim mədəniyyət paytaxtımıza səfər ediblər.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 14 yanvar 2021-ci il tarixdə Şuşaya baş tutan birinci səfərində onu birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva müşayiət ediblər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun 27-ci kilometrində Füzuli-Şuşa yolunun, həmçinin uçuş-enmə zolağının uzunluğu 2 800 metr olacaq Füzuli rayonunda hava limanının təməllərini qoyub. Prezident bildrib ki, böyük qayıdış başlayır, bütün işlərə start verildi. Azərbaycan dövləti Şuşanı və dağdıl-

mış bütün başqa şəhər və kəndləri, bütün tarixi abidələri bərpa edəcək.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva növbəti dəfə, 2021-ci il martın 16-da Şuşa şəhərində olarkən Pənahəli xanın sarayının qalıqlarına, Molla Pənah Vaqifin büstünün qoyulacağı əraziyə, Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinə, erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış Şuşa şəhərinin mərkəzi meydanında yerləşən, XIX əsrə aid Karvansaray tarix-memarlıq kompleksinə, 1982-1992-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Şuşa Dövlət Rəsm Qalereyasının binasına, Şuşa Xalça Muzeyinə, Realnı məktəbin dağılmış binasına, Şuşada Park otelin yerləşəcəyi binaya, Şuşa sanatoriyasına baxıb, “Qarabağ” mehmanxanasında aparılacaq təmir-bərpa işləri və Daşaltı kəndi ilə tanış olublar.

Prezident İlham Əliyevin Şuşaya üçüncü səfəri Azərbaycanın qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşanın 29 ildən sonra – 2021-ci il mayın 12-də “Xarıbülbül” musiqi festivalına ev sahibliyi etdiyi günə təsadüf edib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva, qızları Leyla Əliyeva və Arzu Əliyeva musiqi festivalında iştirak ediblər. Bu festival Şuşa şəhərində 1989-cu ildən keçirilməyə başlansa da, 1992-ci il mayın 8-də şəhərin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal ilə dayandırılmışdı. Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusunun, onun tərkib hissəsi olan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin qəhrəmanlığı ilə Şuşa azad olunandan sonra festivalın yenidən bərpa olunması əhali arasında böyük qürur və fərəh hissi doğurub.

Prezident İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın Şuşaya növbəti səfəri 15 iyuna təsadüf edib. Dövlət başçısı Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanı və birinci xanım Əminə Ərdoğanı Qarabağ torpağında – Füzuli rayonunda qarşılayıb. Fizulidən Şuşaya gedərkən hörmətli qonaqlar yol boyu Azərbaycanın yaşayış məskənlərinin işğalçılar tərəfindən dağıdılmasının, erməni vandalizminin canlı şahidi olub.

Şuşa şəhərində Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və birinci xanım Əminə Ərdoğanın rəsmi qəbulu keçirilib. Rəsmi qəbuldan və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təkbətək görüşündən sonra mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edən, 2021-ci ilin 15 iyun tarixli “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi” imzalanıb.

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi [59]

*Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycanın və bütövlükdə Türk dünyasının qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərində görüşünün tarixi əhəmiyyətini vurğulayaraq,*

İki dost və qardaş ölkə arasında imzalanmış bütün beynəlxalq sənədlərə, bununla əlaqədar 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə sadıq olduqlarını bir daha təsdiq edərək,

9 fevral 1994-cü il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə”ni və “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Protokol”u, eləcə də 16 avqust 2010-cu il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə”ni rəhbər tutaraq,

İki ölkə və onun xalqları arasındakı dostluq və qardaşlıqdan çıxış edərək Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı münasibətlərin keyfiyyətə yeni, müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılmasının iki ölkə və onların xalqlarının maraq və mənafeələrinə xidmət etdiyini vurğulayaraq,

Ümumi maraqların qorunmasında hər iki ölkənin siyasi, iqtisadi, müdafiə, mədəni, humanitar, səhiyyə, təhsil, sosial, gənclər və idman sahələrindəki imkan və potensiallarının birləşdirilməsinin mühüm əhəmiyyətini dərk edərək,

Beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, o cümlədən də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun olaraq qlobal və regional sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsində birgə səylərin davam etdirilməsinin vacibliyini vurğulayaraq,

Müştərək maraq kəsb edən regional və beynəlxalq strateji məsələlərdə fəaliyyətlərin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsinin zəruriliyini ifadə edərək,

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı kimi milli maraqlara söykənən məsələlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli formatlarda həmrəylik və qarşılıqlı yardım prinsiplərindən çıxış edərək,

Türk dünyasının davamlı inkişafına yönəlmiş qarşılıqlı fəaliyyətlərin regional və beynəlxalq müstəvilərdə irəli aparılmasında səyləri birləşdirərək,

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün və Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrikcasinə söylədikləri “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” və “Bir millət, iki dövlət” ifadələrinin xalqlarımızın milli-mənəvi sərəvəti kimi dəyərləndirildiyini xüsusi vurğulayaraq,

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı ikitərəfli münasibətlərin daha da genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi perspektivlərini hərtərəfli nəzərdən keçirərək,

bəyan edirlər:

Tərəflər iki dost və qardaş ölkə arasında strateji səviyyədə inkişaf edən münasibətlərin durumundan məmnunluq ifadə edərək siyasi dialoqun bütün səviyyələrdə davam etdirilməsinin və qarşılıqlı yüksək səviyyəli səfərlərin əhəmiyyətini qeyd edirlər.

Tərəflər fəxarət hissi ilə bildirirlər ki, Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsi ərzində qələbə qazanaraq Ermənistanın 30 ildən

bəri davam edən təcavüzkar siyasətinə son qoydu, torpaqlarını işğaldan azad etdi, tarixi ədalətin zəfər çalmasını və beynəlxalq hüququn bərpa olunmasını təmin etdi.

Azərbaycan Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində Türkiyə Respublikasının mənəvi-siyasi dəstəyini yüksək qiymətləndirir. Tərəflər Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də region dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində səylərini davam etdirəcəklər. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının xüsusi coğrafi vəziyyəti nəzərə alınacaqdır.

Tərəflər Türkiyənin Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində Türkiyə-Rusiya Birgə Mərkəzinin fəaliyyətinə verdiyi töhfənin regiondakı sülhün, sabitliyin və rifahın təmin edilməsində mühüm rol oynadığını vurğulayırlar.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərini rəhbər tutaraq müttəfiqlik münasibətlərinin qurulmasının siyasi və hüquqi mexanizmlərini müəyyən edirlər.

Tərəflər xarici siyasət sahəsində əlaqələndirmənin və müntəzəm ikitərəfli siyasi məsləhətləşmələrin həyata keçirilməsinin vacibliyini qeyd edirlər və bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində fəaliyyətlərin əhəmiyyətini vurğulayırlar.

Tərəflər öz milli maraq və mənafeələrini müdafiə və təmin etməyə yönəlmiş müstəqil xarici siyasət həyata keçirirlər. Tərəflər regional və beynəlxalq miqyasda sabitlik və rifah vasitəsilə sülh, dostluq və mehriban qonşuluğa əsaslanan beynəlxalq münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, eləcə də münaqişələrin və regional və qlobal təhlükəsizlik və sabitlik məsələlərinin həlli istiqamətində birgə səylər göstərirlər.

Tərəflər aktual xarakter kəsb edən, qarşılıqlı maraq doğuran bey-

nəlxalq məsələlər üzrə həmrəylik və qarşılıqlı dəstək nümayiş etdirərək yaxın və ya üst-üstə düşən mövqedən çıxış etməklə ikitərəfli əməkdaşlığı dərinləşdirəcəklər və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT, Avropa Şurası, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı daxil olmaqla beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində bir-birinə qarşılıqlı dəstək göstərəcəklər.

Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın həcmi və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar veriləcək və Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaqdır.

Tərəflərin Təhlükəsizlik Şuralarının milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müntəzəm olaraq birgə iclasları keçiriləcəkdir və bu icaslarda milli mənafe, Tərəflərin maraqlarına toxunan regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinin müzakirəsi həyata keçiriləcəkdir.

Tərəflər iki qardaş ölkənin silahlı qüvvələrinin müasir tələblərə uyğun olaraq yenidən formalaşdırılması və modernləşdirilməsi istiqamətində birgə səy göstərməyə davam edəcəklər.

Tərəflər minalanmış ərazilərin təmizlənməsi əsas götürülməklə Ermənistan işğalından azad edilmiş rayonlarda həyatın normallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətləri dəstəkləyəcəklər.

Tərəflər müdafiə qabiliyyətlərinin və hərbi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönələn şəxsi heyət mübadiləsini, birgə təhsil və təlimlərin keçirilməsini, iki ölkənin silahlı qüvvələrinin birlikdə fəaliyyət qabiliyyətinin artırılmasını, müasir texnologiyalara əsaslanan silah və sursatların idarə olunmasında sıx əməkdaşlığı və bu məqsədlə səlahiyyətli struktur və qurumların əlaqəli fəaliyyətinin təmin edil-

məsini təşviq edəcəklər. Azərbaycan və Türkiyə digər dost dövlətlərin orduları ilə birlikdə hərbi təlimlərin keçirilməsini dəstəkləyəcəklər.

Tərəflər milli və beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaqla dəniz, hava və kosmos sahələrində qarşılıqlı texnologiya mübadiləsini həyata keçirərək müştərək qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi məqsədilə birgə layihələrin yerinə yetirilməsini təşviq edəcək və qarşılıqlı müdafiə sənayesi texnologiyalarının inkişaf etdirilməsinə müsbət töhfə verəcəklər, sahib olduqları silah və sursatla təchiz edəcək, onların istehsal texnologiyalarını qarşılıqlı şəkildə təşviq edəcək və hazırda onların ölkələrində mövcud olmayan istehsal sahələrinin yaradılmasını, birgə tədqiqat və istehsalat işlərinin həyata keçirilməsini, iki ölkənin müdafiə sənayesi qurumlarının texnologiyalar, hərbi təyinatlı məhsullar və xidmətlər sahəsində daxili və beynəlxalq bazarlarda əməkdaşlıq etməsini dəstəkləyəcəklər.

Tərəflər bildirirlər ki, iki dövlət arasında inkişaf etdirilən və onların milli maraqlarına cavab verən hərbi-siyasi əməkdaşlıq üçüncü dövlətlərə qarşı yönəlməmişdir.

Tərəflər kiber təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulayırlar və bu sahədə birgə elmi tədqiqat işləri, mütəxəssis hazırlığı həyata keçirəcək, qarşılıqlı texniki əməkdaşlığı təşviq edəcəklər.

Tərəflər ticarət-iqtisadi münasibətlərdə milli iqtisadiyyatlarının və ixracın şaxələndirilməsi, eləcə də perspektiv sahələrdə birgə istehsalın qurulması, investisiya əməkdaşlığının qarşılıqlı faydalı inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin inkişaf etdirilməsi istiqamətində səylərini artıracaqlar. Bu xüsusda Azərbaycan və Türkiyə malların sərbəst hərəkətinin təşkili mexanizmlərinin yaradılması istiqamətində tədbirlər görəcəklər.

Tərəflər regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən, təbii qaz mənbə və marşrut şaxələndirilməsini təmin edən strateji Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsində Türkiyə və Azərbaycanın qabaqcıl rolunu vurğulayırlar. Tərəflər Cənub Qaz Dəhlizinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səyləri əlaqələndirilmiş şəkildə davam etdirəcəklər. Tərəflər,

həmçinin global enerji sektorundakı prosesləri nəzərə alaraq regionun enerji təchizatı təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün elektrik sahəsində də regional əməkdaşlığa töhfə verəcək sayların artırılaraq davam etdirilməsi üzrə niyyətlərini ifadə edirlər.

Tərəflər iki ölkənin ərazisindən keçən Şərq-Qərb/Orta beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə qarşılıqlı əməkdaşlığı möhkəmləndirəcəklər. Azərbaycan və Türkiyə intellektual nəqliyyat sistemləri texnologiyalarından istifadə etməklə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin Azərbaycan-Türkiyə hissələrində tranzit-nəqliyyat potensialını daha da inkişaf etdirəcəklər.

Tərəflər Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında dəhlizin (Zəngəzur dəhlizi) açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisinin iki ölkə arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin intensivləşməsinə mühüm töhfə verəcəyini qeyd edirlər.

Tərəflər Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin mövcud səviyyəsinin ümumi regional və beynəlxalq sülh və rifaha töhfə verdiyini, əlaqələrin sadəcə iki ölkəyə deyil, eyni zamanda, regiona sülh və rifah gətirərək başda region ölkələri olmaqla beynəlxalq birliyin sabitlik, sülh və maraqlarına xidmət edəcəyini vurğulayırlar.

Tərəflər regional və beynəlxalq sabitliyə və təhlükəsizliyə mənfi təsir edən müxtəlif təhdid və çağırışlara, xüsusilə terrorçuluğa, onun bütün forma və təzahürlərinə, maliyyələşdirilməsinə, həmçinin kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına, mütəşəkkil cinayətkarlığa, çirkli pulların yuyulmasına, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə, insan alverinə, qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə sahəsində birgə saylarını və əməkdaşlıqlarını genişləndirəcək və dərinləşdirəcəklər.

Azərbaycan Respublikası Türkiyə Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, sərhədlərinin toxunulmazlığına, sabitliyinə və təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş bütün fəaliyyətləri, o cümlədən terrorçuluğun bütün forma və təzahürlərini pisləyir və Türkiyə Respublikasının terrorçuluğa qarşı apardığı mübarizəni qətiyyətlə dəstəkləyir.

Tərəflər müxtəlif ölkələrdə yaşayan Azərbaycan və türk diasporları arasında əməkdaşlığın daha sıx inkişaf etdirilməsi, onların məruz qaldıqları ümumi problemlər qarşısında birlikdə addımlar atılması və ardıcıl həmrəylik göstərilməsi məqsədilə səylərini birləşdirəcəklər.

Tərəflər ölkələrinin təqdim edilməsi və milli mənafehlərinin qorunmasına dair tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında diasporal fəaliyyətin əlaqələndirilməsini və qarşılıqlı dəstəyi təşviq edəcəklər.

Tərəflər Ermənistanın Türkiyəyə qarşı əsassız iddialarının, tarixin təhrif olunması və tarixi faktların təhrif olunmaqla siyasiləşdirilməsi cəhdlərinin regionda sülhə və sabitliyə ziyan vurduğunu vurğulayaraq bu kontekstdə 1915-ci il hadisələri ilə bağlı olaraq öz arxivlərini açan Türkiyənin Ermənistandakı və digər ölkələrdəki arxivlərin açılması və bu mövzuda tarixçilər tərəfindən araşdırmaların aparılmasına yönəlmiş səylərini qətiyyətlə dəstəkləyirlər.

Tərəflər 10 dekabr 2020-ci il tarixində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında media sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu"na uyğun olaraq Azərbaycan-Türkiyə Media Platformasının imkanları nəzərə alınmaqla, iki ölkənin aidiyyəti qurumları arasında informasiya, kommunikasiya və ictimai diplomatiya sahələrində əməkdaşlığı daha da gücləndirəcəklər və bu çərçivədə xarici işlər nazirlikləri arasında davamlı olaraq informasiya üzrə sıx məsləhətləşmələr və mübadilələr həyata keçiriləcəkdir.

Tərəflər parlamentlərarası əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsini və bu istiqamətdə qarşılıqlı fəaliyyətin artırılmasını təşviq edirlər.

Tərəflər hər iki xalqın müştərək dəyərlərinin ümdə təzahürlərinə lazımi ictimai dəstəyin göstərilməsini təmin edəcək, tarixi və mədəni irslərinin qorunması üçün birgə fəaliyyət həyata keçirəcəklər.

Tərəflər Türk dünyasının birlik və rifahına xidmət edəcək milli və beynəlxalq səylərin artırılmasına diqqət çəkirlər.

Tərəflər Türk mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə təbliğ və təşviq edilməsi sahəsində birgə əməkdaşlığı gücləndirəcəklər.

Tərəflər Türk həmrəyliyinə daha da möhkəmləndirilməsi

məqsədilə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, TÜRKSOY və Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərə təkan verəcəklər.

Tərəflər bir Tərəfin vətəndaşlarının digər Tərəfin ərazisinə şəxsiyyət vəsiqəsi ilə səyahət etmələri haqqında əldə edilən razılaşmadan məmnunluq ifadə edirlər və həmin razılaşmanın xalqlarımız arasında yaxınlıq və insanlar arasında əlaqələr baxımından müstəsna əhəmiyyətini qeyd edərək, bir Tərəfin vətəndaşlarının digər Tərəfin ərazisində yaşamaq hüququ əldə etmələrini qarşılıqlı prinsipinə uyğun olaraq asanlaşdırmaq üçün müvafiq tədbirlər görülməsini təqdir edirlər.

Tərəflər lazımi dövlət dəstəyini təmin edərək xalqları arasında müştərək dəyərlərə söykənən sıx əlaqələri humanitar, sosial müdafiə, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, gənclər və idman sahələrində daha da inkişaf etdirəcək və dərinləşdirəcəklər. Bu məqsədlə iki ölkənin aidiyyəti qurumları tərəfindən birgə davamlı fəaliyyətlər həyata keçiriləcəkdir.

Bu Bəyannamə Şuşa şəhərində 15 iyun 2021-ci il tarixində, Azərbaycan və türk dillərində olmaqla iki əsl nüsxədə imzalanmışdır, bütün mətnlər bərabər autentikdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyev

Türkiyə Respublikasının Prezidenti

Rəcəb Tayyib Ərdoğan

İki dost və qardaş ölkə arasında imzalanan bütün beynəlxalq sənədlərin məntiqi davamı olan “Şuşa Bəyannaməsi” siyasi, iqtisadi, müdafiə, mədəni, humanitar, səhiyyə, təhsil, sosial, gənclər və idman sahələrindəki imkan və potensialların birləşdirilməsinə xidmət edir.

Şuşa Bəyannaməsinin imzalanmasından sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış ediblər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham

Əliyev bu səfərin tarixi əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq “Şuşa Bəyannaməsi”ni iki dövlət arasında əlaqələrin ən yüksək zirvəsi kimi dəyərləndirib.

“Şuşa Bəyannaməsi”nin təkcə iki ölkə üçün deyil, həm də bölgə üçün əhəmiyyət daşıdığını qeyd edən Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan qədim Şuşa şəhərində ən qısa müddətdə Türkiyənin baş konsulluğunun açılacağını bildirib.

Səfər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan, birinci xanım Əminə Ərdoğan “Xan qızı” bulağında olub, Şuşada Azərbaycanın tanınmış şəxsiyyətləri Natəvan, Bülbül və Üzeyir Hacıbəylinin heykəllərini ziyarət edib və Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə hazırlanan “Musiqi irsi və Qarabağ atları Cıdır düzündə” adlı kompozisiyaya baxıblar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva növbəti dəfə 30 avqust və 7-8 noyabr 2021-ci il tarixlərində Şuşa şəhərində səfərdə olublar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 29 avqust 2021-ci ildə Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa Zəfər yolunda son tamamlama işləri və Füzuli Beynəlxalq Hava Limanında tikinti işlərinin gedişi ilə tanış olduqdan sonra Şuşaya səfər edib. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşa şəhərində yenidənqurma işləri yekunlaşan “Qarabağ” hotelinin, Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin təmir-bərpa və yenidənqurma işlərindən sonra açılışında iştirak ediblər. Həmin gün dövlət başçısı və birinci xanım Şuşada Xüsusi nümayəndəliyin yerləşəcəyi inzibati bina da aparılan bərpa işləri ilə tanış olub, Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin və Bülbülün ev-muzeyinin bərpadan sonra açılışında iştirak ediblər. Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyində aparılacaq işlərlə tanış olduqdan sonra Prezident və birinci xanımın iştirakı ilə Şuşada “Otel və Konfrans Mərkəzi”nin təməli qoyu-

lub və onlara Şuşa şəhərinin baş planı təqdim olunub. Avqustun 30-da Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşa işğaldan azad edildikdən sonra Heydər Əliyev Fondu tərəfindən ilk dəfə şairin doğma şəhərində yenidən təşkil olunan Vaqif Poeziya Günlərinin rəsmi açılışında iştirak ediblər. Dövlətimizin başçısı açılış mərasimində çıxış edib. Daha sonra Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Vaqif Poeziya Günləri çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu tərəfindən təşkil edilən “Qarabağ Azərbaycan mədəniyyətinin incisidir” və “Yenidən doğma diyarda: Qarabağın sənət inciləri” sərəgiləri ilə tanış olublar.

Dövlətimizin başçısı və birinci xanım noyabrın 7-də Füzuli rayonunda Zəfər yolunun açılışında, Daşaltı kəndində məscidin, Şuşa Radio-Televiziya yayım qülləsinin, Şuşa Rayon Mərkəzi Xəstəxanasının təməl qoyma mərasimində iştirak ediblər. Bundan əlavə onlar Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Aşağı Gövhər Ağa məscidində və Mehmandarovların malikanə kompleksində aparılan bərpa işləri ilə tanış olub, VIII Qlobal Bakı Forumunun iştirakçıları ilə görüşüblər. Forum iştirakçıları Zəfər Günü münasibətilə Prezident İlham Əliyevi təbrik ediblər. [60]

8 noyabr 2021-ci ildə Şuşada hərbcilər qarşısında çıxış edən Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev həmin gün Türkiyənin milli müdafiə naziri Hulusi Akarın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini də qəbul edib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il dekabrın 24-də, ad günündə birinci xanım Mehriban Əliyeva və ailə üzvləri birlikdə Şuşa şəhərinə səfəri zamanı Cıdır düzündəki çıxış edərək demişdir: “Bu, mənim Şuşaya bu il yeddinci səfərimdir... Azərbaycan xalqı yaxşı bilir ki, mən ad günlərimi qeyd etmirəm. Adətən ad günlərimə təsadüf edən günlərdə hansısa sosial obyektlərin açılışında iştirak edirdim, məcburi köçkünlərlə, şəhid ailələri ilə görüşürdüm... 50 illiyimi də məcburi köçkünlərlə bərabər qeyd etmişdim. 50 illiyimi Qa-

rabağda – Ağcabədidə keçirdim, 60 illiyimi isə Qarabağda - bu dəfə Şuşada keçirirəm. Bu iki tarix arasında bir canlı bağlantı var. Ölkə ərazisində və bölgədə gedən proseslərə biz, sadəcə olaraq, seyrçi deyildik. Biz bu prosesləri böyük dərəcədə idarə edirdik. Biz bölgə gündəliyini formalaşdırırdıq. İkinci Qarabağ müharibəsində əldə edilmiş Zəfərdən sonra bizim gücümüz, nüfuzumuz, təsir dairəmiz daha da genişləndi.” [61]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 21 aprel 2022-ci ildə Füzuli rayonunda Köndələnçay su anbarlarında aparılacaq təmir-bərpa işləri, Şuşa rayonunun Daşaltı kəndində Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun və bu yolun üzərindəki tunellərin inşası, Şuşa şəhərində inzibati binanın əsaslı təmiri və konfrans zalının tikintisi ilə tanış olub. Aprelin 22-də isə dövlət başçısı Dünya Azərbaycanlılarının Şuşa şəhərində keçirilən V Qurultayında nitq söyləyib.

2022-ci il mayın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşa şəhərində səfərdə olublar. Dövlət başçısına və birinci xanım Şuşadakı inzibati binada aparılan son tamamlama və binanın ətrafında həyata keçirilən abadlıq işləri barədə məlumat verilib.

Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Şirin su hamamında, tarzən, bəstəkar və Azərbaycan tarını təkmilləşdirən sənətkar Sadiqcanın evində, Mehmandarovlar malikanə kompleksində aparılacaq bərpa işləri ilə tanış olublar. Dövlət başçısı və birinci xanım “Shusha Boutique Hotel”də və Şuşa Real Məktəbində həyata keçiriləcək təmir-bərpa işləri ilə də tanış olublar. Sonra Prezident İlham Əliyev Şuşa şəhərində “Azərişiq” ASC-nin Şuşa Rəqəmsal İdarəetmə Mərkəzinin açılışında iştirak edib. Daha sonra dövlət başçısı xalqa müraciət edib. [62]

Mayın 12-də isə Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva V “Xarıbülbul” Beynəlxalq Folklor Festivalının açılışında iştirak edib.

2022-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşa şəhərində Yuxarı Gövhər Ağa məscidini ziyarət edib, burada Heydər Əliyev Fondu tərəfindən aparılan yenidənqurma və bərpa işləri ilə tanış olublar. Bərpa işlərinin 2023-cü ilin sonunadək yekunlaşdırılması nəzərdə tutulur. [63]

28 sentyabrda Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşa şəhərində inşa olunan yeni yaşayış kompleksində, Şuşa hotel və konfrans mərkəzində aparılan tikinti işləri ilə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəliyinin binasında yaradılan şəraitlə, Mehmandarovların malikanə kompleksində, yenidən qurulan hoteldə aparılan təmir-bərpa və Şuşa şəhəri 1 saylı tam orta məktəbin binasında aparılan tikinti işlərinin gedişi ilə tanış olublar. Dövlətimizin başçısına və birinci xanıma Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin mənzil kommunal və təmir xidmətinin inzibati binasında görüləcək əsaslı təmir işləri barədə də məlumat verilib.

Dövlətimizin başçısı və birinci xanımın Şuşaya çoxsaylı səfərləri ilə yanaşı qələbədən sonra çəkilmiş Zəfər yolu ilə Azərbaycanın Mədəniyyət paytaxtına müxtəlif beynəlxalq təşkilatların, Azərbaycanda akreditə olunmuş səfirliklərin nümayəndələri, jurnalistlər, vətəndaş cəmiyyəti, diasporanın nümayəndələri və başqa şəxslərin səfərləri təşkil olunub. Bütün bunlar işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına beynəlxalq investisiyanın cəlb olunmasına, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında, regionda söz sahibi olan Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzun daha da artmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏLAVƏ
Şuşanın tarixi abidələri

Şuşa şəhərində ümumilikdə 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1203 metr daş döşənmiş küçələr, 17 məhəllə bulağı, 17 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsr və qala divarları mövcud olub. O cümlədən, 72 mühüm sənət və tarixi abidələr, dövlət xadimlərinin və başqa tanınmış şəxslərin evləri olub. Şuşada 17 məhəllə salınıb ki, söylənildiyini kimi, hər bir məhəllənin öz məscidi, bulağı, hamamı var idi. Şuşa şəhəri, ümumiyyətlə bulaqlarla zəngin idi (İsa bulağı, Saxsı bulaq, Şor bulaq, Səkili bulağı, Şəmilin bulağı və s.).

Azərbaycan Respublikasının böyük səyi nəticəsində Şuşa Tarix-Memarlıq Qoruğu 24 oktyabr 2001-ci ildə UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlkin siyahısına daxil edilib. [55]

Bu abidələrin bir hissəsi aşağıdakılardır:

İşğala qədər dövlət inventarına alınaraq qorunan tarixi-dini abidələr

- *Hacı Yusifli məscidi (XVIII əsr) – Q.İsmayılov küçəsi (İNV № 5089)*
- *Çöl Qala məscidi (XVIII əsr) – keçmiş Kuybışev küç. (İNV № 5103)*
- *Xoca Mərcanlı məscidi (XVIII əsr) – Sabir küç. (İNV № 5137)*
- *Quyuluq məscidi (XVIII əsr) – keçmiş Şaumyan küç. (İNV № 5146)*
- *Seyidli məscidi (XVIII əsr) – keçmiş Telman küç. (İNV № 5151)*
- *Məscid (XVIII əsr) – keçmiş Əmiryan küç. Çuxurlu məhəlləsi (İNV № 5068)*
- *Mərdinli məscidi (XIX əsr) – A.Qaraşərov küç. (İNV № 5077)*
- *Culfalar məscidi (XIX əsr) – Ü.Hacıbəyov küç. (İNV № 5092)*
- *Mamay məscidi (XIX əsr) – Q.Əsgərov küç. (İNV № 5166)*
- *Köçərli məscidi (XIX əsr) – keçmiş Sovet küç. (İNV № 5145)*
- *Malıbəyli məscidi (XIX əsr) – Malıbəyli kəndi (İNV № 5056)*
- *Alban kilsəsi (XIX əsr) – Qeybalı kəndi (İNV № 5059)*
- *Alban kilsəsi (XIX əsr) – Daşaltı kəndi (İNV № 5057)*

Çöl Qala məscidinin qalıqları

- *Kilsə qalıqları - Q.Pirimov küç. (İNV № 5041)*
- *Qız monastırı (XVIII-XIX əsrlər) – keçmiş Qorki küç.*
- *Qazançı kilsəsi (XIX əsr) - Haqverdiyev küç. (İNV № 358)*
- *Qaybalı məscidi (XIX əsr)*
- *Şirlan məscidi (XIX əsr)*
- *Yuxarı Gövhərağa məscidinin mədrəsəsi (XVIII əsr) – Vəzirov küç. (İNV № 360)*
- *Mədrəsə (XVIII əsr) – keçmiş Krupskaya küç. (İNV № 369)*

Ziyarətgahlar

- *Turbə - Şuşa şəhəri (İNV № 5042)*
- *Heydər türbəsi - Şuşa şəhəri (İNV № 340)*
- *Həzrət Əli kahası (Nəzir kahası)*
- *Həzrət Abbas şafa ocağı*
- *Saqqaxana və Pirgah pirləri*

- *Seyid Mirfəsih türbəsi*
- *Ağadədali məhəlləsində Mir Mehdi ağanın ocağı*
- *Çuxur məhəllədə iki minarəli şəfa ocağı*
- *Qasım ağanın ocağı*
- *Seyidli məhəlləsində Seyid Xəlil Seyid Əli oğlunun ocağı*

Tarixi memarlıq abidələri

- *Kurqan (Tünc dövrü) – Şuşa şəhərinin şimal-qərbində (İNV № 1770)*
- *Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri (Son Tunc və İlk Dəmir dövrü) - Şuşa şəhəri və Şuşakəndin yaxınlığında (İNV № 1771)*
- *Daş qutusu nekropolu (dəmir dövrü) - Qarabulaq kəndi (İNV № 1773)*
- *Nekropol (Son Tunc və İlk Dəmir dövrü) – Dolanlar kəndi (İNV № 1774)*
- *Qala divarı (uzunluğu 2.5 kilometr, 1752-ci il) – Şuşa şəhəri (İNV № 337)*
- *Pənahəli xanın sarayı (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 338)*
- *Qara Böyük Xanım bürcü (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 339)*
- *Hacıqulların malikanəsi (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 341)*
- *Natəvanın evi (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri, keçmiş Lenin küç. (İNV № 342)*
- *Əsəd bəyin evi (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri, keçmiş Vorosilov küç. (İNV № 343)*
- *İkimərtəbəli karvansara (XIX əsr) – Şuşa şəhəri, Mərkəzi meydan (İNV № 346)*
- *Mehamandarovların malikanə kompleksi: məscid, kiçik yaşayış evi, böyük yaşayış evi (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 347)*
- *İbrahimxəlil xanın bürcü (XVIII əsr) – Şuşa şəhəri (İNV № 348)*
- *İsa bulağı (XIX əsr) – Şuşa şəhərinin yaxınlığında (İNV № 349)*
- *İbrahimxəlil xanın qəsri (XVIII əsr) – Daşaltı kəndi (İNV № 350)*
- *Vaqifin məqbərəsi (XX əsr) – Q.Quliyev küç. (İNV № 367)*

Yuxarı Gövhərağa məscidi (İNV № 344)

“Kitabi-tarixi Qarabağ” əsərinin müəllifi Mir Mehdi Xəzəninin yazdığına görə, hicri tarixi ilə 1182-ci ildə (miladi ilə 1768-69-cu illər) Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan tərəfindən bina edilən məscid hicri tarixi ilə 1281-ci ildə (miladın 1866-1867-ci illərində) mükəmməl şəkildə təmir olunub. Daxili sahəsi 558 kv. metrdir. Təxminən 30 metr hündürlüyündə qoşa minarəsi var.

Baharlının “Qarabağnamə”sində deyilir ki, Şuşanın baş meydanında 1759-cu ildə Pənahəli xan tərəfindən qamışdan iki qapılı məscid tikilib, 1768-ci ildə isə onun yerində mərhum xanın oğlu İbrahimxəlil xan tərəfindən daha möhtəşəm məscid ucaldılıb. Təxminən 100 ildən sonra elə bu yerdə onun qızı Gövhərağanın tapşırığı və vəsəiti ilə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən daha bir məscid inşa edilib.

Buna qədər mövcud olmuş Cümə məscidi binasının görünüşü ilə o zaman Qafqaza səyahət edən rus rəssamı Vasili Vereşaginın çəkdiyi şəkildən tanış ola bilərik. Rəssamın çəkdiyi şəkildəki məscid binası əzəmətlidir. Onun giriş hissəsi Səfəvi memarlığına xas olaraq həddən artıq böyük baştağdan qurulub. Baştağın üzərində dam örtüyü Avropa memarlığına məxsus ampir şəkildə işlənib. Bu məscid binasının yerində tikilən Yuxarı Gövhərağa məscidinin fasadı isə üç eyni ölçülü tağla irəli çəkilərək binanın şimal, yəni ön hissəsi boyunca uzanan eyvan şəkildə həll olunub. Yeni binada Qurani-Kərimdən ayələr, məscidin inşa tarixi və Gövhərağanın vəsiyyətnamələrini əks etdirən çoxlu daş kitabələrə rast gəlmək olar. Binanın ikinci mərtəbəsi və minarələrdəki ornament, eləcə də kitabələr məşhur Azərbaycan şairi və nəqqaş Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən işlənib.

Səxavəti və xeyriyyəçiliyi ilə ad çıxaran xan qızı Gövhərağa məscidinin bir hücrəsini mədrəsə edib, bura ibadətə gələn və ehtiyacı olanlara həftədə bir dəfə yardım, məsciddə Quran oxuyan və azan verən müəzzinlərə məvacib ayırmışdı. Gövhərağa vəfat edəndən sonra məscidin həyatında dəfn edilib, az sonra isə nəşi Məkkəyə aparılaraq orada torpağa tapşırılıb.

Yuxarı Gövhərağa məscidi

Saatlı məscidi (İNV № 355)

Saatlı məscidi 1883-cü ildə memar Kərbəlai Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilib. Şuşa şəhərinin tarixini tədqiq edən Çingiz Qacarin yazdığına görə, Saatlı məscidinin yerində 1759-cu ildə Pənahəli xanın tikdirdiyi məscid və mədrəsə olub, məhz bu mədrəsədə böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif dərs deyibdir.

Məscid Şuşanın Saatlı məhəlləsində tikildiyi üçün belə adlanır. Saatlı məhəllə məscidi olsa da, şəhərin digər məhəllə məscidlərindən həm həcmi, həm memarlıq quruluşu, həm də dekorativ tərtibatı ilə seçilirdi. Tədqiqatçı Rizvan Qarabağinin yazdığına görə, bura Kərbəlai Səfixan Qarabağinin tikdiyi minarəli son məscid olub.

Sonrakı illərdə bu gözəl sənətkarın tikdiyi məscidlərdə uca minarələr olmayıb, onları damın üstündə güldəstə formalı kiçik şərəflər əvəz edib. Amma memarlıq üslubundakı belə kəskin dəyişikliyin nə ilə bağlı olması heç yerdə izah olunmur. Fasad yalnız divar və assimetrik düzülüşə malik qapı və pəncərələrdən ibarətdir.

Saatlı məscidinin interyer həlli bədii kamillik nümunəsi hesab oluna bilər. Tavana dayaq olan dörd səkkizbucaqlı daş sütunların sayəsində ibadət zalı üç nefli məkana malikdir. Bunun nəticəsində zalda sanki sonsuz sayda tağ keçidlər yaranır. Divarların səthi həndəsi fiqurlar və nəbati naxışlarla tərtib olunub. Tək minarə binanın arxa tərəfində yerləşdirilib. Belə ehtimal edilir ki, minarə məscidlə eyni vaxtda deyil, sonrakı illərdə ucaldılıb.

İstedadlı memarın tikdiyi bütün binaların divarında belə bir söz yazılıb: “Qarabağdan olan Kərbəlayi Səfixan tərəfindən tikildi”. Əlbəttə, bu daş imzalar sonrakı dövrlər üçün sənəd kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Lakin bunsuz da memarın yaratdığı məscidlərə, hətta, uzaqdan baxanda belə, onun kim tərəfindən tikildiyi məlum olur... memar Qarabaği.

“Saatlı” etnonimi XIV əsrin sonunda Arpaçayın aşağı axarı və Araz çayının sağ sahilində yerləşən Çuxur Səəd adlı əyalətdə yaranıb. Əvvəllər Arpaçayın aşağı axarı və Arazın sağ sahilində yaşayan saatlıların xeyli hissəsi XV əsrin 30-cu illərindən qonşu ərazilərə köçüblər.

Saatlı məscidi

Saatlıların bir qismi Qazax zonasında, bir hissəsi isə 1795–1798-ci illərdə isə Qarabağda məskunlaşmışdır. Saatlı tayfasının adı Çuxur Səəddə yaşayan tayfanın, yaxud Əmir Səədin adını daşıyan və qədimdən Ağrıdağ vadisində yaşamış Azərbaycan türklərinin – Saqatlı, Saatlu tayfasının etnik adıdır. [48]

Aşağı Gövhərağa məscidi (İNВ № 345)

Aşağı Gövhərağa məscidi - Şuşa şəhərinin Qapan meydanında yerləşən cümə məscididir. Məscid Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən ölkə əhəmiyyətli tarix-mədəniyyət abidəsi kimi qeydiyyatına alınıb. Bu məscid ilk dəfə Şuşanın 1855-ci ilə aid baş planında yaxınlıqda yerləşən mədrəsə ilə birlikdə qeyd edilir. Yeni məscidin inşası memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən Gövhərağanın maddi dəstəyi əsasında həyata keçirildiyinə görə, sonradan Aşağı məscid həm də Aşağı Gövhərağa məscidi adı ilə tanınmağa başlanıb. [46]

Aşağı Gövhərağa məscidi. İşğaldan sonrakı vəziyyəti

MƏLUMAT-SORAQ MATERIALLARI

Abbas Mirzə (1789-1833) – Fətəli şah Qacarın oğlu və vəliəhd. Cənubi Azərbaycanın və Xorasanın valisi olub. Rusiya-İran (1804-1813; 1826-1828) və İran-Türkiyə (1821-1823) müharibələrində İran ordusuna komandanlıq edib.

Aleksandr Pavloviç (1777-1825) – Rusiya imperatoru I Aleksandr.

Cavad xan (? – 1804) – Gəncə xanı (1787–1804), Ziyadoğluları nəslindən idi. Cavad xan müstəqil siyasət yeridərək Gəncə xanlığının Gürcüstandan nominal asılılığına son qoydu, Qazax, Borçalı, Şəmşəddil, Şəmkir və s. yerlər Gəncə xanlığına daxil edildi.

Cavanşir Behbud Xan Azad oğlu (1886-1921) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və ictimai xadimi. 1918-ci ilin iyun-dekabr aylarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətində daxili işlər naziri olub, 1918-ci ilin oktyabrından isə, eyni zamanda, ticarət və sənaye naziri vəzifəsini icra edib. Behbud xan İstanbulda erməni terrorçusu Toplaqyan tərəfindən odlu silahla yaralandıqdan sonra xəstəxanada vəfat edib.

Çervon – I Pyotrun pul islahatları gedişində 1701-ci ildən buraxılmış və XVIII–XIX əsrlərdə dövriyyədə olmuş 3 rubl dəyərində rus qızıl sikkəsi.

Çövkən, bəzən çovqan – Orta əsrlərdə bir sıra Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda yayılmış atçılıq idman növü. At ilə oynanılan idman komanda oyunu və müasir polo oyununun bir versiyası.

Ələsgərov Süleyman Əyyub oğlu – (1924-2000) Bəstəkar, dirijor, pedaqoq, musiqi-ictimai xadim, Azərbaycanın Xalq artisti

Hacıbəyli Soltan İsmayıl oğlu (1919-1974) – Bəstəkar, pedaqoq, musiqi-ictimai xadim, professor. SSRİ Xalq artisti

Hacıbəyli Zülfüqar Əbdülhüseyn oğlu (1884-1950) – Bəstəkar, librettoçu, musiqi ictimai xadim. Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi

Hacinski Məmməd Həsən Cəfərqulu oğlu (1875-1931) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk xarici işlər naziri, görkəmli dövlət xadimi.

Heyran xanım Dünbülü – XIX əsrdə yaşamış tanınmış Azərbaycan şairəsi. Klassik Azərbaycan poeziyasının inkişafında mühüm rol oynayıb.

Xruşov Nikita (1894-1971) – 1953-cü ildən 1964-cü ilə kimi Sov.

İKP MK Baş katibi, 1958-ci ildən 1964-cü ilə kimi SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Üçqat Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.

İstirham – ərəb sözüdür, mərhəmət istəmə, rica etmə.

Qacarlar – Qızılbaşlar ittifaqına daxil olan tayfa. Qacarların Ön Asiyaya XII–XIV əsrlərdə gəldiyi ehtimal olunur. Onlar əvvəlcə Suriya ilə İran arasındakı ərəzidə məskunlaşdıqlar, daha sonra Azərbaycana köç ediblər, hazırda isə Cənubi Azərbaycanda və İranın digər bölgələrində yaşayırlar. Qacarlar Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak ediblər. Bu tayfa Səfəvilər dönmündə siyasi həyatda fəal rol oynayıb. 1796–1925-ci illərdə İrani idarə etmiş Qacarlar sülaləsinin nümayəndələri də həmin tayfadan olublar.

Məşrutə – Mütləq hakimin, hökmdarın hüququnu məhdudlaşdıran konstitusiyaya (İranda və Türkiyədə).

Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) – Şuşa şəhərində yaşayıb-yaratmış şair, rəssam, astronom, ədəbiyyatşünas, nəqqaş, tarixçi, xəttat və musiqişünas alim.

Müəzzin – Ərəbcə “Azan verən”, “Azana dəvət edən” deməkdir.

Nadir Şah Əfşar (1688-1747) – Azərbaycan, Türkünstan və Hindistanın şahı (1736–1747) və türksoylu Əfşarlar sülaləsinin banisi. Hərbi nailiyyətlərinə görə bəzi tarixçilər ona Şərqi Napoleonu və ikinci Makedoniyalı İsgəndər kimi ləqəblər vermişlər.

Pişxidmət – Ev xidmətçisi, qulluqçu, nökar.

Sisianov Pavel (1754-1806) – gürcü əsilli rus generalı, çar Rusiyasının Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı. 1806-cı ildə Bakı yaxınlığında sui-qəsd nəticəsində Aslan Bəy tərəfindən öldürülüb.

Şərəfə – Minarənin azan verilən yeri.

Volost – nahiyə (ərəb dilində yan tərəf, kənar, qonşu) Çar Rusiyasında qəzadan kiçik inzibati-ərazi vahidi. Rusiyada XVIII əsrin əvvəlindən tətbiq olunan inzibati-ərazi sisteminə görə, hər qəza bir neçə Nahiyəyə (volosta) bölünüb. 1929-cu ildə SSRİ-nin inzibati-ərazi sistemində həyata keçirilən islahatlar zamanı Nahiyələr də ləğv edilib.

Zubov Valerian (1771 - 1804) – rus hərbi xadimi, Rus ordusunun İran yürüşü (1796) zamanı baş komandanı

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, yeddi cildə, III cild (XIII-XVIII əsrlər) – Bakı, 2007
2. Azərbaycan tarixi, yeddi cildə, IV cild (XIX əsr) – Bakı, 2007
3. Azərbaycan tarixi, yeddi cildə, VI cild (aprel 1920-iyun 1941) – Bakı, 2008
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, iki cildə, ikinci cild – Bakı, 2007
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, iki cildə – Bakı, 2004-2005
6. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar – Bakı, 1989
7. Cəfərzadə Ə. Natəvan haqqında hekayələr – Bakı, 1963
8. Əliyeva H. Natəvanın tikmələri – “Qobustan” jurnalı, N1, 1970
9. Hüseyinov Y. Şuşa və şuşalılar – Bakı, 2016
10. İsmayılov F. Məcburən erməniləşdirmə (Azərbaycan və rus dillərində) – Bakı, 2009
11. İsmayılov İ. Azərbaycan mirvarisi Şuşa – Bakı, 2015
12. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, iki cildə – Bakı, 2005
13. Mahmudov Y., Kərimov Ş. – “Olaylar” qəzeti, 21.09.2010
14. Mahmudov Y., Mustafayev C. Şuşa-Pənahabad – Bakı, 2012
15. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: real tarixi faktlar və sənədlər – Bakı, 2005
16. Mədətov İ., Zülfüqarlı M. Azərbaycan tarixi – Bakı, 2018
17. Məmmədov B. Xurşidbanu Natəvan – Bakı, 1983
18. Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi – Bakı, 2017
19. Məmmədov N. Azərbaycanın Şuşa qəzası (1900-1917-ci illər) – Bakı, 2005
20. Məmmədova Ş. Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələri. Məlumat kitabçası – Bakı, 2008
21. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə (müqəddimə və Mirzə Adıgözəl bəyin tərcümeyi-halına aid materiallar. V.N.Leviatovundur)

– Bakı, 1950

22. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Qarabağ-namələr. İki kitabda, Birinci kitab– Bakı, 1989

23. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi – Bakı, 1959

24. Musayev D. Şuşa - Qədim Azərbaycan diyarı – Bakı, 2009

25. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı – Bakı, 2010

26. Nağısoylu M., Kərimov R., Rəhimov M. Şuşa Azərbaycan mətbuatında (1875-1920) – Bakı, 2017

27. Natəvanın şair qohumları – Bakı, 1989

28. Qarabağ. Yaddaş – Bakı, 2010

29. Şuşinski F. Xan Şuşinski – Bakı, 1989

30. Vəliyeva B. Xan Şuşinskinin mahnı yaradıcılığı. – “Konservatoriya” jurnalı, № 1, 2015

31. Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri – Bakı, 2004

32. Zülfüqarlı M. Topxanada 16 il əvvəl nə baş vermişdi? – “Ədalət” qəzeti, 04.11.2004

33. Zülfüqarlı M. Azərbaycan tarixinə yeni baxış – Bakı, 2007

34. Zülfüqarlı M. Azərbaycanı kimlər idarə edib? (may 1918-oktyabr 2003) – Bakı, 2006

35. Zülfüqarlı M. Topxanada nə baş vermişdi? – “Dünyaya Qarabağ Narayı” jurnalı, № 5, 2007

36. Авалов Э. Архитектура города Шуши – Баку, 1977

37. Виноградов В. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка – Москва, 1938

38. Ибрагимбеyli X. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века – Москва, 1969

39. Каджар Ч. Старая Шуша – Баку, 2007

40. Мирза-Адигезаль-бек. Карабаг-Наме – Баку, 1950

41. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха – Баку, 1992

42. Садыхова Г. История города Шуши (XIX - начало XX вв.) – Баку, 2004

43. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа

Мугани инородцам – Санкт-Петербург, 1911

44. <http://ensiklopediya.gov.az>
45. <http://medeniyyet.az>
46. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/11>
47. <http://www.musicacademy.edu.az>
48. <http://www.saatli-ih.gov.az/page/10.html>
49. <http://www.science.gov.az/news/open/15182>
50. <http://www.shusha-ih.gov.az/page/11.html>
51. <https://azertag.az/xeber/1622227>
52. https://azertag.az/xeber/1695081?fbclid=IwAR1tkTAJnnyLVSD-bpJUyxdz_ZxZtNSH-NUPSjJpSpA1qhh3YmUXKvnPWjlk8
53. https://azertag.az/xeber/Susanin_Ermenistan_silahli_quvvele-ri_terefinden_igalindan_23_il_otur_VIDEO-853401, Azərtac, 8.05.2015
54. <https://azertag.az/xeber/1688523>
55. <https://unesco.preslib.az/az/page/Vc6r4HOleG>
56. <https://www.azleks.az>
57. https://azertag.az/xeber/Susa_ile_Iranin_tarixi_seherlerinden_birinin_qardaslasmasi_teklifi_ireli_surulub-2186225
58. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. Tourism and hospitality studies. Beynəlxalq jurnal/International journal Say 1, 2021,
59. <https://president.az/az/articles/view/52122>
60. <https://president.az/az/articles/view/54032>
61. https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_birinci_xanim_Mehriban_Aliyeva_ve_aile_uzvleri_Susa_seherinde_olublar_YENI-LANIB_VIDEO-1961042
62. <https://nocomment.az/prezident-ilham-eliyev-ve-birinci-xanim-mehriban-eliyeva-susada-seferde-olublar/>
63. <https://president.az/az/articles/view/57390>

MÜNDƏRİCAT

- Ön söz 3
- Giriş 5
- Şuşa 1752-1805-ci illərdə 7
- Kürəkçay müqaviləsindən sonrakı Şuşa
(1805-1918) 25
- Şuşa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə
(1918-1920) 39
- Şuşa sovet hakimiyyəti illərində (1920-1991) 45
- Azərbaycanda istiqlal uğrunda mübarizə və
erməni işğalı (1988-1992) 57
- Müzəffər Ordumuzun Şuşanı işğaldan azad etməsi
(8 noyabr 2020-ci il) 67
- Əlavə: Şuşanın tarixi abidələri 85
- Məlumat-soraq materialları 97
- İstifadə olunmuş ədəbiyyat 99

Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin
İnkişafına Yardım Assosiasiyası

ŞUŞA
MÜXTƏSƏR TARİX
(1752-2022)

Məsul redaktorlar

Təmkin Məmmədli

Mehman İbrahimov

Texniki redaktorlar

İrina Muxtarova

Ləman Cərcəlova

Korrektorlar

Laləzər Abbasova

Fatmaxanım Həsənova

Sevda Zeynalova

Dizayner

Elviz İsmayılov

“1905.az STUDIO” da çapa hazırlanıb

Kitabın cildinin dizaynında rəssam Fuad Tahir Manafoyun “Şuşa etüdləri” adlı əsərindən istifadə olunub.

Giriş şəkli AZƏRTAC-ındır.

Kitabda istifadə olunan digər fotosəkillər “Şuşaya pəncərə/Окно в Шышы” Facebook səhifəsindən götürüldü.

Çapa imzalanıb: 20.10.2022.

Həcmi: 6,5 ç.v. Format: 60x84 1/16

Sifariş № 79

mətbəəsində çap olunub